

ÓZBEKISTAN RESPUBLIKASI JOQARI HÁM ORTA ARNAWLÍ
BILIMLENDIRIW MINISTIRLIGI

ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK PEDAGOGIKALÍQ
INSTITUTI

Pedagogika fakulteti

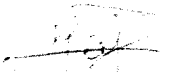
« Súwretlew óneri hám injenerlik grafikası» kafedrasi

5110800 – «Súwretlew óneri hám injenerlik grafikası» bakalavr tálim
baǵdarı 4-b kurs talabası

A.J.Yusupovtin

PITKERIW QÁNIGELIK JUMISI

**Tema: ÁYYEMGI QÍTAY KÓRKEM ÓNERINIŇ DÚNYA JÚZI
MÁDENIYA TÍNA QOSQAN ÚLESİ HÁM ÁHMIYETI**

Talaba: Yusupov A.

Ilimiy basshısı: docent Urazimova T.V.

Kafedra baslıǵı: docent Darmentov J.A.

Kafedra májilisiniń 2019-jıl _____ sanesindegi № _____ protokoli menen
jaqlawǵa ruxsat berildi

NUKUS – 2019

**Nókis mámleketlik pedagogikaliq institutı
Pedagogika fakulteti
«Súwretlew óneri hám injenerlik grafika»
tálim baǵdarı talabası A.Yusupovtıń
«Áyyemgi Qıtay kórkem óneriniń Dúnya júzi mádeniyatına qosqan úlesi hám
áhmiyeti»
temasına jazǵan pitkeriw qániygelik jumısına**

P I K I R

Qániygelik pitkeriw jumisinıń isleniw – joqarı oqıw ornı bakalavriat tálim baǵdarındaǵı talabalar ushın oqıwdıń jumaqlawshı basqıshı bolıp, zamańǵóy dóretiwshilik, mámdeniyatınıń rawajlanıw barısında bolajak súwretlew óneri qániygeliginiń óz betinshe jumıs islewge tayarlıǵın kórsetedi. A. Yusupovtıń «Áyyemgi Qıtay kórkem óneriniń Dúnya júzi mádeniyatına qosqan úlesi hám áhmiyeti» temasında jazǵan pitkeriw qániygelik jumısı kirisiw, tiykargı tórt bólimi, jumaqlawlardan ibarat bolıp, jobası jaqsı dúzilgen hár bir bóliminde temaniń mazmunin ashıp beriwshi kishi temalar berilgen. Sol sebepli A.Yusupovtıń jazǵan jumısı aktual hám bugingi kúnin talabına juwap beredi hám mámleketlik tálim standart tiykarlarında jazılǵanlıǵın aytıp ketiw orınlı. Qániygelik pitkeriw jumisinıń isleniw – joqarı oqıw ornı bakalavriat tálim baǵdarındaǵı talabalar ushın oqıwdıń jumaqlawshı basqıshı bolıp, zamańǵóy dóretiwshilik, mádeniyatınıń rawajlanıw barısında bolajak súwretlew óneri qániygeliginiń óz betinshe jumıs islewge tayarlıǵın kórsetedi.

Kirisiw hám tiykarǵı bóliminlerde áyyemgi Qıtay kórkem óneriniń Dúnya júzi mádeniyatına qosqan úlesi hám áhmiyeti, Áyyemgi Qıtay mádeniyatı. Shan (In) dáwiri (b.e.sh. 3 mıń jj.), Áyyemgi Qıtay kórkem óneri. Chjou dáwiri (b.e.sh. XII – III ásirler), Áyyemgi Qıtay mádeniyatı hám kórkem óneri. Cin (b.e.sh. 256 - 206 jj.) hám Xan dáwirleri (b.e.sh. 206 – b.e. 220 jj.) kórkem óneriniń Dúnya júzlik kórkem óneri tariyxında tutkan ayrıqsha ornı hám áhmiyeti, rawajlanıw jolları hám tiykarǵı ózgeshelikleri, olardıń qáliplesiw hám rawajlanıw jolı haqqında jazılǵan. Sol sebepli pitkeriw qániygelik jumısı jazǵan A.Yusupov tolıǵı menen bul máseleni izertleydi hám úlken nátiyjelerge erisedi.

Orinlanǵan jumistiń tiykarǵı nátiyjeleri Respublikadaǵı kórkem óneri hám estetikaliq tárbiyaǵa oqitiw metodların analizlewدين tiykarǵı jantasiwlari tiykarında kórilip shıǵılǵan bul tema qásip óner kolledjlarda, litsey hám joqari oqitiw orınlarında, oqitiw protsessinde kollarba kural retinde paydalaniwǵa boladi.

A.Yusupov «Áyyemgi Qıtay kórkem óneriniń Dúnya júzi mádeniyatına qosqan úlesi hám áhmiyeti» temasında jazǵan pitkeriw qániygelik jumısına ádebiyatlardan kenne paydalanǵan. Jumistiń mazmunı teren hám tolıǵı menen jazılǵan sebepli bakalavar dárejesin aliwǵa tolıq ilayiq dep esaplayman.

Pikir beriwshi ilimiy basshi:

docent Urazimova T.V.

Nókis mámleketlik pedagogikaliq instituti
Pedagogika fakul'teti
«Súwretlew óneri hám injenerlik grafikası»
tálim baǵdarı talabası A.Yusupovtıń
«Áyyemgi Qıtay kórkem óneriniń Dúnya júzi mádeniyatına qosqan úlesi
hám áhmiyeti»
temasında jazǵan pitkeriw qániygelik jumısına

S I N

Ózbekistanniń birinshi Prezidenti I.A.Karimov óziniń «Barkomol avlod orzusi» kitabında Barkamal áwlad Ózbekistan tariyxiniń párdiywali «Kúsh bilim hám adalatdadur» degen ideyalarında rawajlandirip jaslardı sonday bolıwǵa shaqiriwi bazi tosattan emes. Sonday-aq búgingi jaslar ertengi mámleket iyeleridur. Demek Ózbekistanniń birinshi Prezidentiniń arzu qilǵan jámiyetimizdiń qalay tasın qoyıwshi «Salamat áwlad» tiykarında jaslardı erkin pikirley aliw hám ózinshe úyrengen bilim hám tájiriybelerin ámelde qollana biliwi.

Súwretlew óneri hám siziw qániygeligi pikkeriwshi A.Yusupovtıń pitkeriw qániygelik jumisi «Áyyemgi Qıtay kórkem óneriniń Dúnya júzi mádeniyatına qosqan úlesi hám áhmiyeti» Áyyemgi dúnya kórkem óneriniń rawajlanıw tariyxına baǵışlangan. Bul jazba jumis kirisiw, tiykarǵı bólim, jumaqlawdan ibarat bolıp tolıǵı menen sol dáwir aǵımların hám kórkem baǵdarların sáwlelendirgen. A.Yusupov Áyyemgi Qıtay kórkem óneriniń Dúnya júzi mádeniyatına qosqan úlesi hám áhmiyeti payda bolıw sebeplerin tereń izertlep korsete alǵan.

Birinshiden, ulıwma belgi bul biz burın esletip ótken, sol dáwirdiń jámiyetlik qarama-qarsılıqların tikkeley, sol turısında sáwlelendiriwge umtılıw, óz zamanınıń jámiyetlik ómiriniń ahwalların da, sonday aq turmıs shárayatların da tuwrıdan tuwrı sáwlelendiriwge hám olarǵa ideyalıq – estetikalıq baha beriwge tırısıw bolıp tabıladı.

Bul jazba jumistiń áhmiyetligi tomendegiden ibarat: 1. Buggingi kuni Áyyemgi dǵwiri basqıshı boyınsha, ásirese, Áyyemgi Qıtay kórkem óneri tuwralı jazılǵan hám baspadań shıqqan kitaplardıń sani kóp, biraq qaraqalpaq tilinde joq. 2. Demek pitkeriwshi jumisin kobrek izertlew nátiyjesinde jazıp pitkergen. 3. Súwretlew ónerine baǵışlap qansha kobrek izertlew jumislar jazılsa, sonshama jivopistiń tariyxıy rawajlanıw jollına ules koskan bolamiz.

Jumaklap aytatuǵın bolsaq, pitkeriw qániygelik jumisi barlıq talaplarǵa juwap beredi hám pitkeriwshi talaba A.Yusupov bakalavar akademiyalıq dárejesin aliwǵa tolıq ilayiq dep esarlayman.

Sın beriwshi: docent Jumasheva G.X.

ÁYYEMGI QÍTAY KÓRKEM ÓNERINIŇ DÚNYA JÚZI MÁDENIYATINA QOSQAN ÚLESİ HÁM ÁHMIYETİ

JOBASI:

Kirisiw	3-9
Áyyemgi Qıtay kórkem óneriniŇ Dúnya júzi mádeniyatına qosqan úlesi hám áhmiyeti	10-27
Áyyemgi Qıtay mádeniyatı. Shan (In) dáwiri (b.e.sh. 3 mń jj.)	28-33
Áyyemgi Qıtay kórkem óneri. Chjou dáwiri (b.e.sh. XII – III ásirler)	34-41
Áyyemgi Qıtay mádeniyatı hám kórkem óneri. Cin (b.e.sh. 256 - 206 jj.) hám Xan dáwirleri (b.e.sh. 206 – b.e. 220 jj.)	42-56
Juwmaqlaw	57-62
Paydalangán ádebiyatlar	63-66
Qosımsha. Slayd-prezentaciya	

KIRISIW

«Qıtay» («Kitay») termininiń ózi kidanlar etnoniminen – Rossiyanıń Uzaq Shıǵısqa dáslepki kirip kelgen waqıtları sol jerde jasaǵan xalıqtıń – atınan kelip shıqqan. Onıń Evropasha atı – China – sońǵı qıtay imperiyası Cinniń jazılıwı bolıp tabıladı. Qıtaylılardıń ózleriniń óz mámleketine qoyǵan ayırıqsha ataması Orta patshalıq (Chjungo) hám Aspan astı (Tyansi). [II. 12, 34-43]

Áyyemgi Qıtayda mámlekettiń tiykarı shańaraq boldı. Shańaraq aǵzaları kóp sanlı bolıp, ol tuwısqanlardıń bir neshe áwladın óz ishine aldı, kóbinese olardıń aǵzaları júzden de asıp ketti. Shańaraqta «buzılmaytuǵın bes turaqlılıq» saqlanıwı tiyis boldı: Shańaraqtıń ákesi óziniń Minnetine hám Ádillikke sadıq bolıwı; anası – bawırmanlıq nurın shashıp turıwı tiyis edi; úlken ájaǵaları kishilerine doslıq qatnasta bolıwı; jası kishileri úlkenlerin húrmet etiwı; barlıq balalar ata-anasın hám ulıwma jası úlkenlerdi sıylawı tiyis boldı. Shańaraq yamasa qáwim ishinde biylik jası boyınsha eń úlken er adamǵa – ákege yamasa ataǵa tiyisli boldı.

Qıtay jámiyetshiligi tereń ierarxıyalı boldı, bunnan tısqarı ol tómennen joqarıǵa shekem bir-birin qollap quwatlaw menen baylanıslı boldı: ákesi balası ushın, qáwender ózi usınǵan adam ushın, qońsı qońsısı ushın juwap berdi. Bir neshe júz jıllıqlar dawamında «bilgen, biraq bunı tiyisli orınǵa málim etpegen» «tórt tárepindegi qońsıları» jinayatshı menen teńdey juwapkershilikke tartılatuǵın «bao czya» sisteması islep turdı. [II. 24, 156-158]

Qıtaydaǵı eń áyyemgi súwretlew óneri estelikleri – bular neolitlik gúlalshılıq buyımlarındaǵı hám qola ıdıslardaǵı geometriyalıq hám zoomorflıq naǵıslar. Usı naǵıslardıń ózinde-aq Qıtay súwretlew óneriniń áhmiyetli ayırıqshalıǵı: mazmunlıq tárepi boyınsha súwrettiń basqa qosılıwshıları ústinen sızıqlardıń ústemligin, al texnikalıq tárepinen – jivopisshiler hám kalligraflar tárepinen ulıwma ortaқ miynet quralınıń – jazıwǵa arnalǵan qıl qálemniń qollanıwı ózin kórsetti.

Adam figuraları dáslepki waqıtları Gúresip atırǵan Patshalıqlar dáwiriniń qola ıdısların bezep turǵan sawash hám ańshılıq kórinislerinde payda boladı. Bunnan tısqarı patsha saraylarınıń diywallarına mifologiyalıq syujetlerdi reńlep

salıw qabıl etilgen edi. Porxanlıqqa (duwaxanlıqqa) isenim kúshli bolǵan Túslik Qıtaydaǵı Chu patshalıǵında jipektegi jivopis bar edi. Olardıń syujetleri qaharman ata-babalar, tań qalarlıq, káramatlı quslar hám o dúnya haqqındaǵı ańızlar boldı.

Áyyemgi imperiyalar dáwirinde jivopis bir qansha dúnyalıq (diniy emes) sıpatqa iye boladı. Ádebiy dereklerdiń maǵlıwmat beriwine qaraǵanda saray freskalarınıń baslı teması áyyemgi zamandaǵı húkimdarlardıń erlikleri boladı. Xan dáwiri jivopisi haqqındaǵı anıq túsiniqlerdi sol waqıtlardaǵı qábirlerdiń diywallarındaǵı saqlanıp qalǵan ayırım súwretler beredi. Biziń eramızdıń birinshi ásirlerinde ǵana jivopis jámiyettiń bilimli adamları tárepinen tán alınadı hám tolıq qunlılıqqa iye kórkem ónerge aylanadı. Qıtayda jivopis óziniń predmeti (teması) sıpatında tábiyǵıy dúnya hám ideallastırılǵan túsiniqlerdi emes, al waqıttıń ótiwi menen dóretiwshilik jigerdiń tábiyatı hám jaratılıstıń sırlı qalıbi sıpatındaǵı «zatlardıń saǵası» dep túsiniqlen, qanday da bir simvollarlıq haqıyqatlıqtı qabıl etti. «Qashan jivopis ruwxıylıqqa erisse, ol ózin maqsetin tolıǵı menen atqaradı», – dep bildiredi kórkem ónerdiń qıtayssha formulası.

Áyyemgi zamanlarda ayırıqsha ataqlı adamlardıń qábirine baratuǵın joldıń eki tárepi boylap ertekeerdegi janzatlardıń yamasa oǵan xızmet etiwshi malaylarınıń tastan islengen músinlik tulǵaları turdı. Xızmetkerlerdiń bunday, reńli kúydirilgen ılaydan islengen figuraları – áyyemgi qoyımshılıqlardıń hár birinde derlik minnetli túrde bar boldı. Cin Shixuandidiń qábirinde imperator gvardiyası áskerleriniń adam boyı biyikligindegi, hár biri jeke ózgeshelikke iye bolǵan hám múmkin hátteki ózleriniń dáslepki úlgieleri menen portretlik uqsaslıqqa da iye bolǵan, kóp sanlı reńli, kúydirilgen ılaydan (terrakota) islengen figuraları tabılǵan.

Áyyemgi zamannıń eń belgili músinlik tulǵalarınıń biri – Xan ásker basshısı Xe Cyuypinniń (b.e.sh. 117 j.) qábiri ústine ornatılǵan, varvardı (jabayı adam) ayaǵına basıp turǵan attıń háykeli.

Biziń eramızdıń birinshi júz jıllıqlarında qanatlı arıslanlar túrindegi ximeralardıń músinlik tulǵaları keń taraldı. Bunday arıslanlar basları shalqaytılıp

hám kókiregin kerip turǵan halında súwretlendi hám bul músinlik kompoziciyadaǵı sızıqlardıń áhmiyetliligin ayırıqsha ayırıp kórsetti.

Áyyemgi Qıtay monumental músinshilik dástúrlerin bilmeytuǵın edi.

Qıtaydın eń áyyemgi estelikleri b.e.sh. 5-mın jıllıqlarǵa – áyyemgi qáwimlik dúzim ómir súrgen waqıtlarǵa barıp taqaladı. Házirgi waqıtta Qıtaydın barlıq territoriyası boylap oǵada kóp sanlı, neolit dáwirine tiyisli jasaw orınları tabılǵan.

Ele qáwimlik qatnasıqlar ústemlik etip turǵan waqıtları qıtaylılar jergilikli qudaylarǵa, totemlik haywanlarǵa, ata-babalarınń árwaqlarına, tábiyat kúshleriniń perishtelerine sıyıǵan. Biraq jámiyetin sociallıq dúzilisinin ózgeriwi menen bunday kóz qaraslardıń daǵdarısı sezile basladı. Táǵdir yamasa qanday da bir biytárep aspan qudayı ideyası keń tarala basladı hám sol waqıtlardan baslap tasbaqanıń tas qabırshaǵı, yamasa haywanlardıń jawırın súyekleri boyınsha pal ashıw (jorıw) menen shuǵıllanıw keń taraldı. [II. 32, 123-131]

Dáwirlerge bóliniwi: Áyyemgi Qıtay tariyxı tómendegi dáwirlerge bólinedi:

1. Qıtaydaǵı eń áyyemgi mámleketlerdin payda bolıwı.

- Shan-In dáwiri (b.e.sh. XVIII-XII ásirler). Xuanxe dáryası alabında «úlken qala Shan» payda boladı, mámleket te usılay ataladı. B.e.sh. XII ásirde Vey dáryası alabında jasawshı chjou qáwimleri Shan mámleketin basıp aladı hám oǵan «In» dep at beredi.

- Chjou dáwiri (b.e.sh. XII-VIII ásirler). Chjou qáwimi Arqa Qıtayda óz aldına mámleket dúzedi.

2. Pıtırańqılıq dáwiri (b.e.sh. VIII-III ásirler). Qıtayda óz-ara gúres alıp baratuǵın bir neshe mámleketler: Chjen, Czin, Chu, Cin mámleketleri dúziledi. Cin patshalıǵında b.e.sh. IV ásirde Shan Yan tárepinen ótkerilgen reforma (ózgeris) nátiyjesinde bul patshalıqtıń qúdiretililigi kúsheyedi.

3. Cin dinastiyası dáwiri (b.e.sh. 221-206 jıllar). Cin patshalıǵının húkimdarı In Chjen eldi birlestiredi hám Cin Shixuandi – «Cin dinastiyasınıń birinshi imperatorı» ataǵın aladı. Ol tárepinen oraylastırılǵan, zulımlıq (despotik) penen basqarılatuǵın mámleket dúzildi.

4. Xan dinastiyası dáwiri (b.e.sh. 206 j. – b.e. 220 j.). Cin dinastiyası mayda hámelder Lyu Ban basshılıq etken xalıq kóterilisi nátiyjesinde quladı. Lyu Ban «Van Xan» atağın aldı hám jaña dinastiyağa tiykar saldı.

Xan imperiyasınıń eń gúllep jaynağan waqıtı U-di basqarğan waqıtlarğa tuwra keledi (b.e.sh. 140-87 jj.). 220 jılğa kelip óz-ara urıslar sebepli Xan imperiyası óz aldına úsh mámleketke: Vey, Shu hám U ға bólinip ketedi.

Shan-di – («joqarğı hákim», «joqarğı túp ata», «joqarğı quday», eń áyyemgi tekstlerde kóbinese ápiwayı túrde – Di) – áyyemgi qıtay mifologiyasında hám xalıqtıń diniy iseniminde joqarğı quday.

Shan-di ge samal hám jamğır, bultlar hám gúldirmama ruxları boysınğan. Dushpan ústinen jeńiske erisiw, baxıtsızlıqlar hám kesellikler menen tabıslı gúresiw, ań awlawda jolı bolıw, hám hátteki vannıń hayalınıń saw-salamat bosanıwı – bulardıń barlıǵı Shan-didiń minnetli wazıypasına kiretuǵın edi.

Pangu – qıtay mifologiyasında dáslepki túp ata, álemniń janlandırıwshı kúshleri – in hám yannıń dóretpesi.

Pangudiń tuwılıwı haqqında ańızda (mifte) aytılıwınsha erte zamanda álem tawıqtıń máyegine uqsagan qanday da bir nárse bolğan. Pangudiń ósip barıwı menen, uzaqqa sozılğan 18000 jıl dawamında, jaqtılıq negizi, máyektiń aq uwızı (yan) aspandı, al gúngirt negiz, sarı uwız (in) – jerdi payda etedi. Aspan hám jer qayta birlespewi ushın Pangu ayaǵı menen jerdi basıp, al bası menen aspandı tirep, olardıń arasında turadı. [II. 26, 77-79]

18000 jıl dawamında aspan hám jer arasındaǵı aralıq hár kúni 3 metrge uzaradı. Pangude usı tezlikte óse beredi. Eń aqırında, jer hám aspan endi birlespeytuǵınlıǵın kórip, ol óledi.

Pangudiń dem alısı samal hám bultlardı, dawısı – gúldirmama hám shaqmaqtı, shep kózi – quyashtı, al oń kózi aydı payda etedi. Qolları, ayaqları hám gewdesi – dúnyanıń tórt tárepini hám tawlardı payda etedi, onıń qanı hám tamırlarınan dáryalar hám jollar payda boladı.

Nyuyva – Áyyemgi Qıtay mifologiyasında «Dúnyadağı barlıq zatları jaratqan» yarım hayal-yarım jılan kórinisindegi hayal quday. Ańızlar boyınsha Nyuyva adamlardı ılaydan jaratadı, biraq jumıs oǵada qıyın hám kóp miynettti talap etkenligi sebepli, hayal-quday suyıq ılaylı aralaspaǵa jipti saladı hám onı suwırıp alıp atırıp, silkedi. Jerge túsip ketken túyirlerden jarlı hám tómén dárejeli adamlardıń ata-babaları jaratıladı. Ataqlı aq súyekler hám bay adamlar Nyuyvanıń óz qolı menen jaratqan figuralarınan kelip shıǵadı.

Nyuyva, sonday-aq, aspan gúmbezin dúzetiw haqqındaǵı ańızdıń da qaharmanı bolıp tabıladı. Hayal-quday túrli reńlerdegi tasları eritedi hám olar menen aspandı bekitedi, keyin úlken tasbaqanıń ayaqların kesip alıp, olar menen aspandı tórt tárepinen tirep qoyadı hám solay etip kosmoslıq teń salmaqlılıqtı hám ulıwma únlesiklilikti ornatadı.

Guan-di (Gaun Yuy, Guan Yun) – Qıtay xalıq mifologiyasında, hám sońın ala rásmiy dinde urıs qudayı.

Bul obrazda urıs qudayı haqqındaǵı áyyemgi túsinikler hám haqıyqatında 160-219 jılları jasaǵan Guan-Yuy atlı márt, bahadır jawınger haqqındaǵı, ańızlarǵa aylanǵan gúrrińler aralasıp, birlesip ketedi.

Cay-Shen – Sońǵı qıtay xalıq mifologiyasında baylıq qudayı. Cay-Shen di ásirese sawdagerler ayırıqsha húrmetlegen. Xalıq kartinalarında ol áydárhaǵa yamasa jolbarısqa minip otırǵan, qulaqlarınıń artınan shashları tikireyip shıǵıp turǵan, qorqınıshlı adam túrinde súwretlengen. Geyde ol, ústinde gúmis quymalar jatırǵan hám iyis shıǵarıwǵa arnalǵan ıdıs qoyılǵan, qurbanlıq keltiriwge arnalǵan, uzın stol aldında otırǵan halında súwretlengen.

Usı jerde ashılǵan, «boyalǵan keramika» dep atalǵan, neolit dáwiriniń mádeniyatı – XX ásirdeń 20-jılları Xenan provinciyasında ámelge asırılǵan dáslepki qazıp alıwlar ornınıń atı boyınsha – Yanshao dep atalǵan túrdegi keramika menen ayırıqsha jarqın sıpatlanadı. Barabanslı figurası.

Áyyemgi Qıtay tariyxı, onıń mádeniyatı dúnya tariyxında ayırıqsha orın tutadı. Qıtay civilizaciyasını joqarı bahalawda xár qıylı dáwirler hám daǵdarlardaǵı

oyshıllar biri-birin kollap-kuwatlaydı. Qıtay civilizaciyasınıń eń joqarı bahaları asıra siltegendey bolıp kórinbeydi. Qıtay civilizaciyasınıń ájayıp estelikleri haqqında pikir, shaması, onıń tán qalarlıq tez pát penen jaynap-jasap ketiwinen kelip shıqqan bolsa kerek. Ilimde, filosofiyada, ádebiyatta hám súwret salıw iskusstvosında Qıtay kóp mın jıldan aslam waqıt ishinde rawajlanıp qiyatırǵan kóplegen civilizacılarınń jetiskenliklerinen aldığa shıǵıp alǵan. Bul ájayıp qubılıs emes pe? Álbette, hesh kim Qıtay civilizaciyasınıń tábiyattań tısqarı kelip shıǵıwın názerde tutpaydı, biraq Qıtaydıń ájayıp qubılısınıń payda bolıwınıń tariyxıy sebeplerin kórsetiw ańsat bolǵan joq. Bir neshe áwladlar dáwirinde káliplesken Qıtay civilizaciyasınıń payda bolıwı gúlleniwi endi qıtaylar ózleri ushın da jumbaq bolıp qaldı. [II. 43, 188-189]

Temanıń aktuallıǵı: Búgingi kúnge shekem Dúnya júzi kórkem óneriniń tiykarları teması boyınsha izertlew jumısları kemnen kem ótkerilgen. Ásirese, Áyyemgi Qıtay kórkem óneri boyınshı ilimiy-izertlew jumısı tolıǵı menen islengen joq. Sol sebepli bul jumıs ilimiy jańalıqqa iye hám Dúnya júzi mádeniyatınıń tiykarında kelejek áwlattı tárbiyalawda áhmiyetli orın tutadı.

Jumıstıń maqseti hám wazıypaları: Áyyemgi Qıtay arxitekturası hám súwretlew óneriniń ilimiy-izertlew jaqtan, basqıshpa-basqısh rawajlanıwın tolıǵı menen kórsetiw.

Izertlewdiń obekti hám predmeti: Áyyemgi Qıtay arxitekturası hám súwretlew ónerinde kórkem óner tiykarları ornıń hám áhmiyetligin izertlew hám kórsetiw.

Izertlew metodikası hám metodları: Jazılǵan pitkeriw qánigelik jumısında salıstırmalı hám waqıt strukturalıq metodlar qollanǵan.

Izertlew nátiyjeleleriniń ilimiy tárepinen jańalıq dárejesi: Pitkeriw qánigelik jumısında jańalıǵı hám aktuallıǵı búgingi kúnniń ilimiy-izertlew ózgereslerin esapka alıp ótırıp ilimiy-izertlew jumısın ótkeriwden ibarat. Bul temaǵa izertlewshilerdiń az muǵdarda xabarlasıw, ilimiy-izertlew jumıslardıń hám olardıń islengen nátiyjeleri keń jámiyette tarqalmaǵanı.

Jumis dúzilisi hám quramı: Kirisiw, tiykargı bólim, jumaqlaw bólimi hám paydalangan ádebiyatlar diziminen ibarat. Qosımsha – elektron prezentaciyası.

Orınlangan jumıstın tiykargı nátiyjeleri: Jazılğan pitkeriw qánigeylik jumıs joqarı oqıtıw orınlarında, oqıtıw processsinde qollanba qural retinde paydalanıwǵa boladı.

ÁYYEMGI QÍTAY KÓRKEM ÓNERINÍN DÚNYA JÚZI MÁDENIYA TÍNA QOSQAN ÚLESİ HÁM ÁHMIYETİ

Arxeologlardıń izertlewleri boyınsha Qıtay territoriyasında xalıq tómengi paleolit dáwirinen baslap otırıqlı jasaǵan. Qıtayda eń áyyemgi adam qaldıǵı (sinantrop) hám ápiwayı tas qural-jaraq tabılǵan. Shıǵıs Qıtaydıń tábiyiy jaǵdaylarınń jaqsı bolıwına baylanıslı Xuanxe dáryasınıń jaǵalawında júdá ertede b.e.sh. III mıń jıl burın diyxanshılıq payda bolǵan. Sońınan Mısır, Hindstan menen bir qatarda adamzat tariyxında mádeniyat hám kórkem óner tiykarın salıwshı mámleketler payda bolǵan.

Áyyemgi Qıtay civilizaciyası b.e.sh. V-III mıń jıllıqlarda Xuanxe dáryasınıń ortanǵı aǵısında qalıplesken neolit mádeniyatları tiykarında payda boldı. Xuanxe basseyini áyyemgi qıtaylılardıń etnikalıq qáwimi, sonday-aq erte dúnya civilizaciyası oraylarınıń biri qalıplesiwiniń bas aymaǵı boldı. B.e.sh. I mıń jıllıqtıń ortasında ǵana qalǵan aymaǵı ózlestiriledi. B.e.sh. IV-II ásirleri Xuanxe rayonında piller, balpaq tushqanlar bolǵan. [II. 3, 144-147]

Xuanxe hám onıń saǵaları oypatlarındaǵı jumsaq allyuviol topraqları diyxanshılıq penen shuǵıllanıw ushın qolaylı shárayatlar dúzgen. Paleoantropologiyalıq tabılǵan zatlar dálillegenindey-aq bul aymaqta kóbinese shıǵıs mongoloidlar jasaǵan.

Protosinotibetliler Yanshao boyawlı keramika mádeniyatın dóretken (b.e.sh. V-IV ásirler) In etnikalıq qáwimi (II mıń jıllıq) protosinotibetliler toparlarınıń biri qubladan kelip shıqqan qáwimleri menen aralasıwı nátiyjesinde payda bolıwı múmkin. Protosinotibetlilerdiń ekinshi, batıs gruppası chjou etnikalıq qáwim qalıplesiwiniń tiykarı bolǵan. Inler hám chjoular óz-ara qatnasıqları nátiyjesinde b.e.sh. I mıń jıllıqta áyyemgi qıtay etnosı qalıplesedi.

Birden bir jıl esabı sisteması bolmaǵanlıqtan xronologiya dúziw hám dáwirlerge bóliw biraz qıyınshılıqlır tuwdıradı. Bunnan tisqari b.e.sh. I mıń jıllıqtan baslap, sáneler vanlar (joqarǵı hákim) basqarǵan jıllar boyınsha belgilengen. Házirgi izertlewshilerge keletuǵın bolsaq, olar In mámleketi qulawına alıp kelgen

Chjou basıp alıwların hár qıylı sánelerge jatqaradı. Máselen, bir tariyxshılar b.e.sh. 1122-jıl dep kórsetse, ekinshileri - b.e.sh. 1066-jıl, jáne birewleri – b.e.sh. 1050 yamasa 1027-jj. dep kórsetedi. Tek b.e.sh. 341-jıldan baslap áyyemgi Qıtay tariyxında haqıyqıy xronologiya baslanadı. Erte dáwirdiń xronologiyasın anıqlaw ushın házirgi waqıtta sánelerdi esaplawdıń jańa usılları, atap aytqanda, kún hám ay tutılıwı haqqında jazıwlar qollanılıp atır.

Qıtaydıń tariyxın dinastiyalar boyınsha dáwirlerge bolıw Qıtay tariyxıy iliminiń sıpatlı belgisi edi. Máselen, miflik «bes imperatorlar» dáwirinen keyin «úsh dinastiya» (Sya, Shan-In, Chjou) basqarıw dáwiri kelgen. Chjou dáwiri eki bólimge bólinedi - batıs Chjou (b.e.sh. XI-VIII ásirler) hám Chuncyu hám Chjango dáwirlerin óz ishine qamtıǵan Shıǵıs Chjou (b.e.sh. VIII-III ásirler). Cin dinastiyası (b.e.sh. III ásir) izinen Xan dinastiyası keledi. Bul dáwirlerge bóliw talapqa juwap bermeydi, sonıń ushın bizler arxeologiyalıq dáwirlerge bóliwden paydalanamız. Demek, «úsh dinastiyalar»dan burınǵı dáwir neolitke, al Áyyemgi Qıtay jámiyetiniń Shan-In waqtı qola dáwirine tiyisli bolıwı kerek. Chuncyu dáwiriniń aqırında (b.e.sh. VI-V ásirler) Áyyemgi Qıtayda temir qurallar qollanıladı – temir dáwiri baslanadı. [II. 22, 198-204]

Házirgi waqıtta áyyemgi Qıtay jámiyeti tariyxınıń bes tiykarǵı dáwirleri belgilengen:

1. Alǵashqı qáwimlik dúzimniń ıdırawı hám klaslıq jámiyet jáne eń áyyemgi mámleketlerdiń payda bolıwı.
2. Áyyemgi Qıtay b.e.sh. VIII-III ásirlerde
3. Qıtaydaǵı birinshi oraylasqan mámleket-Cin imperiyası (b.e.sh. 221-207 jj.).
4. Xan imperiyası (b.e.sh. III-I ásirler).
5. Áyyemgi Qıtay b.e. I-III-ásirleri Áyyemgi Qıtay tariyxın úyreniwde kóp sanlı hám hár qıylı jazba estelikler bar, olar dereklerdiń birinshi hám tiykarǵı toparın quraydı. Olardıń ishinde Lu patshalıǵında dúzilgen hám b.e.sh. VIII-V ásirlerdegi waqıyalardı sáwlelendiretuǵın « Chuncyu» atlı jılnamanı hám «Shanshu» degen tariyxıy shıǵarmanı atap ótiw zárúr.

«Shiczin» atlı qosıqlar toplamı derekler arasında ayrıqsha orıńǵa iye. Onda b.e.sh. I mıń jıllıqtıń birinshi yarımındaǵı áyyemgi Qıtay jámiyeti turmısınıń kóplegen áhmiyetli táreplerine sıpatlama beretuǵın hár qıylı materiallar bar.

B.e.sh. I ásirde áyyemgi Qıtayda tariyxıy shıǵarmalar payda boladı, olardıń ishinde Sam Cyannıń (b.e.sh. 145-90 jj.) «Tariyxıy eske túsiriwlerin» kórsetiwge boladı. Bunda hár qıylı hákimler dinastiýalarınń áhmiyetli isleri, miyrasxorlıq aristokratiyanıń iri wákilleri hám tariyxıy shaxslar ómirbayanı, sonday-aq, jámiyetlik turmıs, mádeniyat, ilim hám xronologiya mashqalalarınń ayırım tárepleri haqqında sóz etiledi.

«Xan imperiyası» degen jáne bir avtor Bangu miyneti Xan dinastiyası tariyxına baǵışlanǵan. Arxeologiyalıq qazıwlardıń bay materialları bar. 1921 jılı shved ilimpazı I.G.Anderson Xuanxe dáryasınıń ortanǵı aǵısında neolit dáwiri Yanshao mádeniyatınıń izlerin tapqan. Sońǵı waqıtları Qıtay arxeologiyaları Ermitondı erte Shan qalasın qazǵan. Shan-In dáwiri ushın epigrafikalıq derekler úlken áhmiyetke iye. Birinshi ret olar 1899 jılı ashılǵan. B.e.sh. X-VII ásirlerge tiyisli dástúriy qola ıdıslarındaǵı Chjou jazıwları – epigrafiyalıq dereklerde bay maǵlıwmatlarǵa iye. [II. 29, 12-15]

1920 jıllarǵa shekemgi tariyxıy ilim ushın eki ózgeshelik sıpatlı: birinshiden, Qıtay mádeniyatınıń qońsı xalıqlar mádeniyatı ústinen máńgi hám obsolyut ústinlik haqqında túsiniw: ekinshiden, mifti tariyxıy fakt penen teńlestiriw, usı nıń aqıbetinde Qıtaydıń mámleketligi haqqında derekler nadurıs júdá áyyemgi dáwirge tiyisli kórsetilgen. 1920 jıllardan keyin ǵana Qıtayda tariyxtı haqıyqıy ilimiy jaqtan izertlew qalıplesedi. Biraq oǵan dogmatizm hám «mádeniy revolyuciya» kesent jasaǵan. 1970 jıllardıń aqırında ǵana Áyyemgi Qıtay jámiyeti haqqında ǵana Áyyemgi Qıtay jámiyeti haqqında diskussiya qayta baslanadı, Qıtaydıń áyyemgi tariyxı boyınsha derekler járiyalanadı. Yapon ilimpazları, atap aytqanda, Áyyemgi Qıtay mámleketi qalıplesiwi hám rawajlanıwına tiyisli iri izertlewlerdiń avtorı Sicki Qıtay tariyxın úyreniwge salmaqlı úles qostı.

Evropada francuz sinologiya mektebi, atap aytqanda, E. Shavann hám A.Maspero úlken úles qostı. 60 jılları AQSh ta Áyyemgi Qıtay tariyxın úyreniw boyınsha jámiyet dúzildi. Orıs Qıtaytanıw ilimi eski dástúrlerge iye, onıń basında N.Ya. Bigurin uqsáǵan Áyyemgi Qıtay tariyxın jetik biletuǵın alımlar turǵan.

Qıtayda Alǵashqı qáwimlik dúzimniń ıdırawı hám eń áyyemgi mámleket dúzilisleri. Shan-In hám Chjou Yanshao neolit mádeniyatı dáslep Xuanxe saǵalarında, keyin ala batıs hám shıǵıs baǵdarlarında taraldı. Bul mádeniyat xalqı kishi awıllarda jasaǵan, diyxansılıq hám mal-sharwashılıǵı menen shuǵıllanǵan. Geometriyalıq figuralar hám naǵıslar mene beezlgen hám kúydirilgen keramika tayarlaw texnikasında yanshaolar úlken sheberlikke erisken.

B.e.sh. III mıń jıllıqtıń ekinshi yarımında bul mádeniyattıń ornına súr hám qara ıdısları menen jańa Lunshan mádeniyatı keledi. Orım pıshaqlar menen oraqlarǵa uqsáǵan jańa miynet quralları payda boladı. B.e.sh. II mıń jıllıqtıń siyasiy tariyxınıń belgili tariyxıy faktları bizlerge jetpip kelgen ańızlarda sáwlelengen. Máselen, saylanıp qoyılatuǵın lawazımlardıń ornına áste-aqırın ullı Yuya balası Cidiń miyrasxorlıq hákimiyatı keledi. Ullı Yuya birinshi Áyyemgi Qıtay Si dinastiyası tiykarın salǵan dep esaplanadı. Biraq Ciyge qarsı Shan basshılıǵındaǵı qáwimler kóteriliske shıǵadı. Ol jańa Shan dinastiyasınıń birinshi wákili boldı, keyin ala bul dinastiya In atamasın alǵan (b.e.sh. XIV-XI ásirleri) tiyisli arxeologiyalıq hám epigrafiyalıq derekler saqlanıp kelgen. Shan-In dáwirinde qoladan paydalanǵan, qalalar payda bolǵan, jazıw dúzilgen. Qala sırtında quyıw, súyek oyıw, gulalshılıq ustaxanaları jaylasqan. Solay etip, kóplegen qánigelestirilgen óndirisler payda bolǵan, ónermentlik diyxansılıqtan bólinip shıqqan.

In qoyımlıqları b.e.sh. XIV-XI ásirlerde jámiyettiń sociallıq bóliniwiniń hám klasslıq qatnasıqlar qalıplesiwiniń dálili boladı.

Áyyemgi Qıtayda ústemlik etken kóz qaraslarǵa muwapıq, mámlekettiń eń bas isleri bul qurbanlıq beriw hám urıslar.

In siyasiy birliginiń nıshanı hákimvan bolǵan. Hákimniń birden-bir hákimiyatın ornatıwǵa tendenciya kórinedi. Sonıń menen birge, van joqargı prec te bolǵan.

U Din (b.e.sh. XIII ásir) vanı tusında In imperiyası júdá kúshli boldı. Ol óz aymaǵın keńeyitip, jańa saraylar hám xramlar salǵan.

Wákilleri, chxuxu miyrasxorlıq jerler xalqın quraǵan czu (uruw-qáwimlik toparlar) basshıları – dafu, anaw yamasa mınaw czu quramına kirgen úlken shańaraqlardıń Chjou qáwimi haqqında dáslepki maǵlıwmatlar U Din basqarıw dáwiriniń In epigrafiyalıq estelikleriide ushırasadı. Bul qáwimler áste-aqırın Inge qarsı kúshli kaoliciyaǵa aylanadı. Onı U-van basqarıp, In áskerleri ústinen jeńiske erisedi. (b.e.sh. 1027 j). Olar inlerdiń eń áhmiyetli texnikalıq hám mádeniy jetiskenliklerin tez ózlestirip aladı (áskeriy at arbalar sol dáwirdegi armıyanıń eń tiykarǵı kúshin quraǵan). In jazıwı chjaulardıń ózlestirgen eń áhmiyetli ilimi bolıp tabıladı. [II. 10, 77-79]

In jámiyetiniń sociallıq differenciya Chjou basıp alıwlarınan keyin sociallıq perarxiya sistemasında tastıyqlanadı. Chjoudıń barlıq erkin xalqı bes sociallıq toparǵa bólinedi. Chjou vanları, miyrasxorlıq jerlerdiń hákimleri, joqargı Chjou aristakratiyası basshıları – Shi, qara puxaralar. Chjou jámiyetinde bul sociallıq perarxiya dúzilisi jer iyelew hám jerden paydalanıw sisteması menen tıǵız baylanıslı edi.

B.e.sh. VIII ásir basında chjoular hám Xuenxe dáryası joqargı aǵısındaǵı aymaqta jasawshı junlar qáwimleri arasında soqlıǵısıwlar jiyi bolıp turadı. Yarım kóshpeli junlar menen sheshiwshi soqlıǵısıw Yu-van (b.e.sh. 781-771 jj.) tusında júz beredi.

Bunnan tısqarı, bul waqıtta Áyyemgi Qıtay dereklerinde di dep atalǵan kóshpeli qáwimler jámlesedi, olar van áskerleri ústinen jeńiske erisedi. Solay etip, kóshpelilerdiń Orta Qıtay tegisliklerine basıp kiriwi hám van jáne oǵan ǵárezli hákimlerdiń óz-ara qatnasıqları burınǵıday qalıwı múmkin emesligin kórsetti.

Orta Qıtay tegisliginde gegemoniyağa erisken birinshi Áyyemgi Qıtay patshalığı Xuanxe quyarlıgında jaylasqan Ci patshalığı boldı. Biraq, kóp keshikpey ekinshi iri mámleket Czin mámleketi gegemon boladı.

B.e.sh. VII-VI ásirleri Czin hám Chu Túslik patshalığı arasındagı talas siyasiy tariyxtıń tiykarǵı belgisi boldı. Sonı da atap ótiw kerek, b.e.sh. VII ásir aqırında Chu hákimi van ataǵın aladı. Bul chjoulardıń Aspan Ulına «húrmet kórsetiw» shaqırǵı astında gegemoniya ushın gúresken patshalıqlarǵa ashıqtan-ashıq qarsılıq kórsetiw belgisi boldı. Chu vanı Chjoudıń joqarǵı hákimiyatın moyınlamaǵan birinshi gegemon boldı.

B.e.sh. 403 jılı Czin mámleketi úsh erkin mámleketke – Chjo, Vey hám Xan mámleketlerine mámleketlerine bóliniwden keyin Áyyemgi Qıtay jámiyeti tpriyında Chjengo (urısıp atırǵan patshalıqlar) dáwiri baslanadı.

Bul Áyyemgi Qıtay jámiyetlik turmısınıń kópshilik tarawlarında áhmiyetli sociallıq ózgerislerdiń dáwiri boldı. Olardıń tiykarı tómendegilerden ibarat edi: temirden buyımlar isleniwi, súrim qurallardıń payda bolıwı, irrigaciyanıń rawajlanıwı. Bul dáwirde ónermentlik hám sawdada sapalı ózgerisler júz berdi.

B.e.sh. IV ásirde kóplegen Áyyemgi Qıtay patshalıqlarında gónerip qalǵan jámiyetlik qatnasıqlar sistemasın birotala saplastırıwǵa baǵdarlangan sociallıq-siyasiy sistemalar iske asırıldı. Legist mektebiniń wákılleri bul reformalardıń baslamashıları boldı. Cin pashalıgında reformalar Shan-yan tárepinen júrgizildi. B.e.sh. 359 jılı Shan-yan reformalar haqqında birinshi pármanlar shıǵaradı. Olarda tómendegi ilajlar belgilengen:

1. Xalıqtı «beslik» hám «onlıq» shańaraqlarǵa bóliw boyınsha jańa aymaqlıq bóliniwdi éngiziw, bul shańaraqlar óz-ara júdá tıǵız baylanısta bolıwı tiyis edi.
2. Ata-anası menen bir úyde jasawshı eki eresek ulların jazalaw.
3. Áskeriy xızmetlerdi xoshametlew hám qanǵa qan alıwdı qadaǵan etiw.
4. Diyxansılıq hám toqımashılıqtı qollap-quwatlaw.
5. Áskeriy xızmetlerge iye emes miyrasxor aq-súyeklerdiń artıqmashlıqların saplastırıw.

Cinniń ekinshi reformaları b.e.sh. 350-jılǵa tiyisli. Uezdlerge hákimshilik bóliniw engizildi: Cin patshalıǵı turǵınlarına jerdi erkin satıw hám satıp alıw ruqsat etildi: kólem hám salmaq sitemaları tártipke salındı.

Reformalar Cin patshalıǵı kúsheyiwine alıp keldi. Ol áste-aqırın jetekshi Áyyemgi Qıtay mámleketleri qatarına eristi. B.e.sh. IV ásirdeń reformaları pútkil áyyemgi Qıtay jámiyeti, sonday-aq jeke menshik hám tovar-aqsha aylanısı rawajlanıwı ushın úlken áhmiyetke iye edi.

B.e.sh. IV ásirde birden-bir Áyyemgi Qıtay mámleketin dúziw ushın obektiv tiykarlar payda boladı. Tovar-aqsha qatnasıqlardıń rawajlanıwı, ayırım patshalıqlar arasında turaqlı xojalıq baylanıslardı jónge salıw usınday tiykarlardıń biri bolıp tabıladı. [II. 8, 303-308]

B.e.sh. IV-III ásirleri metalldan islengen tenge keń taraladı.

Áyyemgi qıtaylardıń etnikalıq birdeyligin bunnan bılay da bekkemlew siyasiy bólshekleniwden qutılıwdıń eń áhmiyetli tiykarı bolıp tabıladı. Bul process Áyyemgi Qıtaydıń barlıq tiykarı bolıp tabıladı. Bul process Áyyemgi Qıtaydıń barlıq tiykarǵı patshalıqlarına taralǵan mádeniy stereotiptiń dúziliwine alıp keledi. Áyyemgi Qıtay patshalıqlarınıń birlesiwı sol dáwirdeń siyasiy awhalınıń logikası menen tayarlanǵan. Qońsılarǵa qarsı gúreste qosımsha imkaniyatlarǵa iye bolıw ushın biriktiriwshi roline talabınlardıń kópshiligi Chjo hám Chu, Cin hám Ci awqamları siyasatınan paydalanǵan. Uzaq dawam etken gúresten keyin b.e.sh. 221 jılı Cin patshalıǵı basshılıǵında eldi biriktiriw procesi juwmaqlandı. Solay etip, imperator ataǵın Cin Shixuan qabıllaydı. Biraq, 14 jıldan keyin dúzilgen imperiya xalıq kóterilisler soqqısı astında qulaydı. Usıǵan qaramastan, bul dáwirde oraylasqan despotlıq mámleket dúzildi. Bul mámleket áyyemgi zaman hám orta ásirlerdeń bolajaq Qıtay imperiyalardıń úlgi bolıp tabıladı. Siyasiy hám enonomikalıq bólshekleniwdeń aqıbetlerin saplastırıwǵa baǵdarlanǵan Cin Shixuannıń ilajları da áhmiyetli rol atqardı.

El aymaǵı ey iri hákimshilik okruglerge bólindi. Olar, óz gezeginde, bir neshe qáwimlerden turǵan bolısıqlarǵa bólingen. Okruglerdeń basında baslıqlar turǵan.

Armiya áskerbası ekinshi adam bolǵan. Imperator tolıq hákimiyatqa iye eldiń miyrasxorlıq hákimi bolǵan.

Mámleketlik dúzilistiń reformaları menen bir qatarda, Cin Shixuan imperiyanı bekkemlew boyınsha basqa da bir qatar ilajlar iske asırdı. Onıń qatarında birden-bir nızamlılıq engiziw boldı. Óziniń basqarǵan birinshi jıllardıń ózinde Cin Shixuan teńgelerdi, syunnuǵa qarsı áskeriy háreketler baslaydı hám b.e.sh. 215 jılı jeńiske erisedi. Kóshpelilerdiń shabıwillarınan imperiya shegaraların qáwipsizlendiriw maqsetinde ol Ullı Qıtay diywalın qurıw haqqında sheshimge keledi. Ol ishki rayonlardan Ullı diywal qaslarına shama menen 44 uezden tuǵınlardı kóshirip aparadı.

Kóp qıyınshılıqlar menen ol Yuz-Nambet hám Awlaq mámleketlik dúzilisler aymaǵın basıp aladı. Bul jerde jańa okrugler dúziledi.

B.e.sh. 227-jzılı, bolajaq imperator Cin Shixuan óziniń altı patshalıqtı qıyratıw boyınsha rejelerin iske asırıwǵa kirirken waqta, oǵan úsh márte qastiyanlıq islenedi. Biraq, ol aman qaladı. Dao máńgilik eliksirin iyelewge urınıp, Shixuan tutqınlardı jawızlarsha óltiredi, kóterilis jasadı dep gúmanlanǵan 400 konfuciylerdi tiriley jerge kómedi.

Qońsılar menen urıs hám júdá úlken qurılıs jumısları qaznaǵa qosımsha túsimler talap etti. Diyxanlardıń salıǵı kóbeyttiriledi. Aqıbetinde xalıq narazılıqları kúsheydi. B.e.sh. 219 jıldaǵı Cin Shixuanıń qaytı bolıwı imperiyanıń pisip jetiliske krizisin tezletedi.

Dáslepki basqışta kóterilisshilerge húkimetlik áskerler hám Chu patshalıǵı jergilikli qáwimleriniń aqsaqalları qosıladı. Basshılardıń birin olar patsha etip saylaydı. Xalıq urısınıń birinshi basqışı usılayınsha tamamlanadı. (b.e.sh. 209-208 jj) Ekinshi basqış húkimetlik áskerlerdiń qıyratılıwı hám Sinyan imperiyası qulawı menen juwmaqlanadı.

Cinge qarsı kóterilis maqsetine jetedi. Iri kóterilisshiler toparları aymaqtı óz-ara bólisip aladı. Kóterilis kósemi Lyu Van «van Xan» dep, al ekinshi ekinshi basshı «van Chu» dep ataldı. Olardıń arasında hákimiyat ushın gúres baslandı. 202-

jılı Lyu Van jeńiske eristi. Ol jańa Xan dinastiyası baslanǵanlıǵın járiyalaydı, hám Gao-Czu imperatorı ataǵın aladı. Solay etip, Áyyemgi Qıtay aymaǵında Xan imperiyası payda boladı.

Eldiń ekonomikasın qayta tiklew mashqalası Gao-czudiń aldında turǵan eń áhmiyetli máselelerdiń biri boldı. Cin Shuaxanıń urısı, kóterilisler hám Cin hákimiyatınıń jazalawshı ekspediciyaları, sonday-aq taxtqa talabanlar arasındaqı bes jıllıq qıyratıwshı urısları xojalıqqa júdá úlken zıyan keltirdi. Tómendegilerge jeńillikler beriw hám salıqtı azaytıw siyasatın Gao-czu aymaqtıń ayırım jerlerinde ǵana Cin tusında dúzilgen okrug hám uездler sistemasın qayta tiklegen, qalǵanların ózgartken. Gao-czu ólgennen keyin (195 jj). Miyrasxorlıq jerler hákimleriniń separatistlik tendenciyası anıq sezile basladı. Vanlardıń arasında U patshalıǵı hákimi Lyu bi ózin ayrıqsha kórsetti. [II. 14, 28-31]

Oraylasqan hákimiyatı bekkemlewde U-di úlken rol atqardı. Onıń basqarıw dáwiri (b.e.sh. 140-87 jj) Xan imperiyasınıń eń joqarı rawajlanǵan dáwiri boldı.

Miyrasxorlıq jerler máselesin birotala sheshiw ushın U-di van hám xou statusın miyrasxorlıq iyelewdiń jańa tártibin ornattı. Sonıń menen birge, ol mámleketlik apparattı bunnan bılay da oraylastırıwǵa baǵdarlanǵan bir qatar reformalar iske asırdı. Okruglıq hámeldarlar jumısın qadaǵalawshı inspekciya mákemeleri qayta tiklendi. Qayta dúzilgen imperator kacelyariyası U-dige orınlardaǵı awhaldı hám eldegi hákimshilik sistemaniń hár qıylı buwınları jumısın jeke ózi qadaǵalawǵa múmkinshilik berdi. Konfuciylıkti ol birden-bir mámleketlik ideologiya retinde qabılladı.

B.e.sh. I mıń jıllıqtıń ortasında Xuanxe basseyiniń arqa tárepinde ózlerin « xunnu» yamasa « syunnu» dep ataǵan qáwim qalıplese baslaydı. Syunnulardıń xojalıq háreketiniń tiykarın olardıń mádeniyat hám turmıs ózgesheliklerin belgilegen kóshpeli mal sharwashılıǵı quraǵan.

B.e.sh. III ásirge kelip, syunnu birlespesiniń dúzilisi áste-aqırın qalıplesedi, keyin ala ol ápiwayı mámleketlik dúziliske aylanadı. Onıń basında shanyup-hákim

turğan, sol dáwirge onıń hákimiyatı miyrasxorlıqqa aylanğan. Shanyuyge belgili aymaqqa iye 24 sárdar baǵınğan. Óziniń at armiyası bolğan.

Xan imperiyası dáwiri shanyuy Maodun basshılıq waqtına tuwra keldi. Ol syunnulardıń kúshli kóshpeli mámleketin dúzgen. B.e.sh. 200 jılı Gao-czu syunnularǵa shabıwıl jasawǵa urınıp kóredi, biraq olardı baǵındırılmaydı.

U-di háreketshen at áskerlerin dúzedi. B.e.sh. 127-119 jıllardaǵı áskeriy kampaniya xan áskerlerine birinshi jeńis alıp keledi.

Syunnular menen urısqa tayarlıqlar kórip U-di 139 jılı massagetlerge óz elshisin jiberedi. Elshi Baktriya, Parfiya, Fergana hám basqa da Orta Aziya mámleketleri haqqında bahalı maǵlıwmatlar alıp keledi. Olar mádeniy baylıqlar menen nátiyjeli awmasıp turıwǵa múmkinshilikler bergen baylanıslar ornatiwǵa járdem etti.

111 jılı xan imperiyası nanyuz qawimlerine atlanıs jasap jeńiske erisedi, olardıń jerleriniń kópshilik bólegi imperiyaǵa ótedi. Usılayınsha, II ásirdiń ekinshi yarımı dawamında xan mámleketi óz shegaraların anaǵurlım keńeytip aladı hám, Rim hám Parfiya menen bir qatarda, áyyemgi zamannıń eń kúshli mámleketleriniń birine aylanadı. Qońsılar menen, ásirese syunnular menen júrgizgen uzaq dawam etken urıslar el ekonomikasına sezilerli tásir jasadı. Armiya xızmeti xalıqtı jámiyetlik óndiristiń tiykarǵı salası bolğan diyxanshılıq penen shuǵıllanğan waqta ayırdı.

Dáramatlar dereklerin kóbeytiw ushın imperator U-di 120 jılı duz islep shıǵarıwǵa hám temir qurallar óndirisine mámleketlik manafoliya engiziw haqqında usınıstı qabıllaydı. Biraq, usı hám basqada ilajlar kútilgen nátiyjeler bermeydi.

Usılayınsha « U-di altın dáwiri» juwmaqlanadı. Xan pimperiyası tereń ishki kriziske ushıraydı (b.e.sh. I ásir).

Xan jámiyeti ústem klasınıń eń joqarǵı qatlamın ataqlı aq súyekler quraǵan. Xan dáwirinde ataqlılıqtıń 20 dárejesi bolğan.

Erkin qarapayımlardıń klasi sanı jaqtan eń az hám sociallıq jaqtan júdá quramalı bolǵan. Onıń ishine diyxanlar da kirgen.

Xan jámiyetinde qullar ayrıqsha orın tutqan. Jeke qullar menen, birqatarda mámleketlik qullar da bolǵan. Sonı da atap ótiw kerek, Xan jamiietinde bir qatlamnan ekinshi qatlamǵa ótiw júdá ańsat bolǵan. Ataqlılıq dárejesin satıp alıwǵa da bolatuǵın edi. B.e.sh. 1 ásirde qul sawdası júdá keń taralǵan edi. Bul waqıtlar qullardıń bahası júdá qımbat edi (15 mıń teńgeden 44 mıń teńgege shekem, bul waqıtta jer kólemin 4 mıń teńgege satıp alıwǵa múmkin edi). Xan imperiyasında eki tiykarǵı salıq-jer salıǵı hám jan salıǵı bolǵan. [II. 27, 88-91]

B.e.sh. I ásirde aqırında eldegi sociallıq qarama-qarsılıqlar keskinlesip ketedi, yaǵnıy ústem klassqa qarsı diyxanlardıń kóterilisleri baslanadı.

Imperiyada kúsheyip baratırǵan ishki krizis jaǵdayında Van Man 9 jılı taxtı basıp aladı hám jańa dinastiya baslanǵanlıǵın jariyalaydı. Bir qatar reformalar iske asıradı. Olardıń eń baslısı-jer hám qul iyelew reformaları boldı. Barlıq jerlerdi ol imperator menshigi dep jariyaladı, jerdi satıw-satıp alıwdı qadaǵan etti. Biraq, úsh jıldan keyin ol jer iyeleriniń barımına baradı.

18 jılı Fan Chun « qızıl qaslı» diyxanlar kóterilisin basqaradı. 22 jılı olar húkimetlik armiyanı qıyratıp, bir talay aymaqtı, sonıń ishinde Xuanxe dáryasınıń orta aǵıs aymaǵın basıp aladı. 23 jılı kóterilisler Van Man áskerleri ústinen jeńiske erisedi hám batısqa baǵdar aladı. Kóp keshikpey ol óltiriledi.

24 jılı kóterilis basshılarınıń biri «jasıl toǵay» Lyu Syu ózin imperator dep jariyalaydı hám Chanyanda qonıs basadı. Sonı da atap ótiw kerek, kóterilishiler arasında qáhárli sawashlar júz bergen, olar Lyu Syu jeńisi menen tamamlanadı. Ol ózin imperator dep jariyalaydı hám paytaxtın shıǵısqa, Loyanǵa kóshiredi. Usılayınsha Sońǵı yamasa Shıǵıs Xan dinastiya payda boladı.

Jańa dinastiyanıń birinshi imperatorı Lyu Syu guan U-di ataǵın alıp bunnan eki júz jıl burın Gao-Czu háreketine uqsaǵan ilajlardan óz patshalıǵın baslaydı.

Guan U-di basqargan dáwirde (25-57 jj.) irrigaciyalıq qurılıslardıń eskileri qayta tiklenip, jańaları salınadı, nátiyjede zúraátlik artadı. Eldiń batısında temir súrim quralları qollanadı.

31-jılı Guan U-di áhmiyetli nızam qabıllaydı. Usı nızamǵa muwapıq, qullarǵa erkinlik jariyalanadı, olar óz qálewi menen xojeyininde qalıw yamasa onnan ketip qalıw múmkinshiliklerine iye boladı.

B.e. I ásiriniń ortasında syunnu mámleketi awır ishki kriziske ushıraydı, onıń aqıbetinde eki úlkege qubla hám batis úlkelerine bóliiedi. 70 jıldan baslap Xan dáwiriniń kórnekli siyasatshılarınıń biri Van Chaonıń «batis úlkedegi» áskeriy hám diplomatiyalıq háreketi baslanadı. Ol Oraylıq Aziyanıń kóplegen iri mámleketleri menen baylanıslar ornatadı.

I ásirde aqırı II ásirde bir qatar syambi qáwimleri Xan imperiyasına shabıwıllar jasaydı. Urıslar birneshe onlaǵan jıllarǵa sozıldı. II ásirde 6 jılları baǵındırılǵan Cyanlardıń kópshiligi imperiyanıń ishki rayonlarına kóshiriledi.

I-II ásirleri jer menshigi toplanıwı hám mayda jer iyeleri gedeyleniwi processı úlken kólemlerde júz beredi. Usı waqıtları mámleket imperiyanıń bas salıq tólewshisi hám tiykarǵı ekonomikalıq qúshi bolǵan diyxanlar ústinen áste-aqırın qadaǵalawdı joytadı. [II. 46, 78-82]

Guan U-di salıq tólewshilerdiń dizimin alıp basladı. Bul reviziya bay jern iyeleriniń «kúshli úylerine» qarsı baǵdarlangan edi, sebebi olar ijarashıları mámleket tárepinen qadaǵalanıwın qálemegen.

«Kúshli úyler» kóbeygen sayın Xan Qıtayında awıllardıń jańa túri pomesteler payda boladı. Olar sociallıq birlikti quraǵan iri jer iyelerine tiyisli bolǵan. II ásirde saray tusında júz bergin keskin siyasiy gúres «kúshli úyler» bálentlewi menen baylanıslı. 184 jılı kóterilisler bir waqıtta imperiyanıń hár qıylı jerlerinde júz beredi. Kóterilishler baslarına ullı parawanlıq jańa eranıń simboli bolǵan sarı oramallar oraǵan (xalıq háreketi ataması «sarı shashlar» usınnan kelip shıqqan). Kóterilisti vrach Chjan Czyao basqargan. Biraq, 184 jılı kótarilis bastırıladı. 80 mınǵa jaqın adam nabit boladı. Usıǵan qaramastan, kóterilisler ele kóp waqıt

dawam etedi. Bul waqıtları sonday-aq óz-ara urıslar dawam etedi, olar birden-bir imperiyanıń qulawına alıp keledi. III ásirde úsh erkin mámleket – Vey, Shu hám U mámleketleri payda boladı. Úsh patshalıq dáwiri baslanadı. II-III ásirleri áyyemgi Qıtay jámiyetiniń tórlerinde jańa peodallıq qatnasıqlardıń payda bolıwı erte orta ásirlik dáwir baslamasınıń belgisi edi.

Konfuciy tálimi payda bolıwı hám keń en jayıwı birinshiden, ata-babaǵa sıyınwı kúsheyiwine, ekinshiden, Nevke sıyınwıdı Di kóz qarastıń transformaciyalawına múmkinshilik berdi. Usılar menen bir qatarda, Xan dáwirinde xalıq inanımları rawajlandı. B.e. II-III ásirleri Qıtayǵa buddizm kirip keledi. Házirge shekem Loyan xramı saqlanıp kelgen (aq at xramı).

Áyyemgi Qıtay jazıwınıń eń erte esteligi – b.e.sh. XIV-XI ásirlerge tiyisli inin jazıwları. Inin jazıwları Chjaular tárepinen ózlestirip alınıwı nátiyjesinde onıń rawajlanıwı b.e. I ásirinde de úziliske túsken joq. B.e.sh. II-I ásirler ieroglifleri óziniń dáslepki jazılıwlarınan pútkilley ózgerip ketti. Xan dáwiriniń jazıwı haqıyqatında házirgi jazıwdan derlik ózgeshelenbeydi.

Áyyemgi Qıtayda uzın hám jıńışke aǵash yamasya bambuk taqtayshalarda tush penen kistochka menen jazǵan. B.e.sh. birinshi ásirde baslap jazıw ushın qaǵazdan paydalanǵan. Áyyemgi Qıtay qosıq shıǵarmalarınıń úlgeri b.e.sh. XI-VI ásirler qola ıdıslarındaǵı jazıwlarında bizlerge shekem jetken.

«Shiczin» poeması áyyemgi Qıtay poeziyasın haqıyqıy ǵáziynesini bolıp tabıladı, ol tórt bólimge toplanǵan 305 qosıq qatarlarınan ibarat.

Chjango dáwiri áyyemgi Qıtay mádeniyatınıń bálent párwazlaw dáwiri boldı. B.e.sh. IV ásirde Chu patshalıǵında ullı shayır Cyui Yuan jasaǵan hám dóretiwshilik jumıslar menen shuǵıllanǵan. Jánede Sim Cyan bolǵan.

Áyyemgi Qıtay poeziyasın muzikadan ayırıwǵa bolmaydı. Qıtay muzıka ásbapları úsh toparǵa – tarlı, duxovoy hám urılıp shertiletuǵın saz ásbapları bolǵan. Áyyemgi zamannan Qıtayda qurılıs jaqsı rawajlanǵan, Xan dáwirinde biyik saraylar hám ájayıp xram salınǵan. Áyyemgi dúnya qalalarınıń eń irisi bolǵan Xan imperiyası paytaxtı Chanyan qala qurıw kórkem óneriniń eń jaqsı úlgerisi bolǵan.

Xan dáwirinde portret jivopisi jaqsı rawajlanǵanlıǵın atap ótiw zárúr. 1957 jılı Loyan qalası qasında freskiyler Tábiyat hám adam dáslepki kaos jaǵdayınan payda bolǵan dep túsindiretuǵın kosmogonikalıq mifler arasında eki tiykarǵı koncepciya – bóliniw aylanıw kórsetilgen. Tiri maqluqlar jaqtılıq hám qarańǵılıqtan payda bolǵan. Bunnan tısqarı, adamdı Nyui Va degen quday ılaydan soqqan. Tábiyat apatshılıqları hám adamlardı olardan qutqarıwshı qaharmanlar haqqında mifler ayrıqsha topardı quraydı. Dáslepki ata-babalar haqqında mifler ózgeshe cikldi quraydı.

Matematikada aytarlıqtay rawajlanǵan. Máselen b.e.sh. II ásirde «jeti kitaptan ibarat matematika» degen traktat dúzilgen, keyin ala onnan Evklid hám Pifagor paydalanǵan. Bunnan tısqarı, astronomiya payda bolǵan. Medecina anaǵurlım dárejede rawajlanadı (iyne salıw).

Áyyemgi Qıtay mádeniyatı uzaq dáwirdi óz ishine qamtıp aladı hám bes mınlaǵan jılǵa shamalas ómir súredi. Biraq, házirgi kúnde Áyyemgi Qıtay turmısınıń social – ekonomikalıq rawajlanıwı haqqında dál birdey kóz–qaraslar joq. Bazı bir izertlewshilerdiń pikirinshe b.e.sh. II mın jıllıqta Qıtayda qul iyelewshilik dúzim bolıp, b.e.sh. I mın jıllıqta feodallıq dúzimge ótken. Basqa bir topar ilimpazlardın kóz–qarası boyınsha áyyemgi dáwirdiń barlıǵı, Xan dáwirin qosqan jaǵdayda (b.e.sh. III ásir – b.e. III ásiri), feodalizm formaciyasınıń rawajlanǵanın dálilleydi. Sonıń menen bir qatarda, kórkem óner tariyxında b.e.sh. I mın jıllıqtıń ortalarınan baslap jańa ózgerisler payda bola baslaydı hám Xan dáwirinde óz rawajlanıwın dawam etedi. Qıtay mádeniyatı áyyemgi waqıttan payda bolıwınan baslap úzliksiz rawajlanǵan hám áyyemgi mádeniyat orayları kóp ásirler dawamında saqlanıp kelgen. Mine, sonıń ushın da Qıtay kórkem ónerinde turaqlı miyras belgileri saqlanıp kelgen. Jáne de keyingi bolıp atırǵan ózgesheliklerge qaramastan Qıtay kórkem óneri ózine tán belgileri, kórkem aǵımları, mámleket rawajlanıwı menen birge búgingi kúnge shekem saqlanıp kelgen.

Áyyemgi Qıtay mádeniyatı joqarı dárejege jetti. Sonday-aq áyyemgi dáwirlerdiń ózinde Qıtayda kóplegen áhmiyetke iye bolǵan astronomiya,

matematika, medicina hám basqa da ilimler tarawları rawajlangan. B.e.sh. II mın jıl burın Qıtayda ieroglif jazıwı payda boldı. Azıraq waqıttan soń kompas hám seysmograf oylap tabıldı. B.e.sh. I mın jıllıqtıń ortasında dúnya júzinde birinshi márte 800 juldızdıń katalogı dúzildi. Ádebiyat hám kórkem óner eń joqarǵı basqıshqa jetti. Kórkem ónerdiń tiykarında milliy kórkem miyras turatuǵın edi, sol ushın da Qıtay kórkem óneri basqa ellerdiń mádeniyatınıń rawajlanıwına kúshli tásirin tiygizdi. [II. 11, 129-131]

Jazıw ózgesheligi (akcent) jivopisti grafika menen jaqınlastırdı. Eski Qıtay súwretshileriniń jivopisi – bul tek ǵana «bir sızıq» (i xua) dep qaytalawdı jaqsı kórgenligi sebepsiz emes. Qıtay klassikalıq peyzajınıń kompoziciyasınıń ózi ierogliflik belginiń dúzilisin esletedi. Ol anıq belgilengen orayǵa iye bolmadı hám qarama-qarsı kúshlerdiń háreketshen teń salmaqlılıǵı menen belgilendi. Onda ózgeriwshen, qanday da bir ushıp júrgendey bolǵan tártiplestiriliwge múmkinshilik jaratatuǵın asimmetriya húkim súrdi. Qıtay súwretshisi hesh nárseni anıq kórsetpedi hám súwretlemedi, al tek ǵana hámmege túsiniikli hám hesh kimge kórinbeytuǵın haqıyqatlıqtı berdi. Áyyemgi Qıtay músinshiliginiń saqlanıp qalǵan úlgeri barmıqula paydalılıq wazıypaǵa iye: olar birde mifologiyalıq syujetlerdi súwretleydi, yamasa xojayınına o dúnyada xızmet etiwı tiyis bolǵan, jerlew buyımları qatarına jatadı. Háykellerdi, músinlerlerdi jaratıwshılardıń atların Qıtay tariyxı derlik saqlap qalmaǵan.

Áyyemgi qıtaylılar jazıwdıń oylap tabılıwın qıtay civilizaciyasınıń ańızǵa aylanǵan tiykarın salıwshısı Xuan-di diń dana járdemshisi, qanday da bir Can Cze degen adamǵa tiyisli dep esaplaydı. Búgingi kúnderdegi bizge belgili eń áyyemgi qıtay jazıwlarınıń úlgeri b.e.sh. II mın jıllıqqa tiyisli hám pal ashıwǵa arnalǵan súyeklerdegi jazıwlar bolıp tabıladı. Olardıń kópshiligi piktogrammalar túrine iye. yaǵnıy belgili dárejede stillestirilgen ayırım zatlardıń (predmetlerdiń) súwretleri bolıp tabıladı. Áyyemgi Qıtay – Cinniń birlestiriwshisi Shixuandi eń dáslepki, áhmiyetli reformalar sıpatında cin jazıwı tiykarındaǵı jazıwlarǵı universallastırıwdı

qolğa aldı. Jańa jazıw syao chjuan – «kishi baspa» – dep ataldı hám 3300 ierogliften ibarat bolğan rásmiy dizim kórinisinde boldı.

Syao chjuan baǵdarı qıtay tariyxınıń bunnan keyingi tórt ásiri dawamında rásmiy túrde tán alındı hám qollanıldı. Sonıń menen bir waqıtta sheklengen dárejede paydalanılğan basqa baǵdarlar de boldı. Mısalı, ke-fu «kesilgen taxtayshalar (birkalar) ushın jazıw», chun-shu – «qurt-qumırısqa – jazıwı», shushu – «keńse jazıwı», muin – «mórlerdegi belgiler», lishu – «xatkerler jazıwı» hám b.

Qıtay poeziyasınıń eń áyyemgi esteligi konfuciiylik qaǵıydalar «Qosıqlar kitabı» (Shi czin) bolıp tabıladı. Bul b.e.sh. I mıń jıllıqtıń birinshi yarımında payda bolğan máresimlik hám folklorlıq qosıqlar toplamı.

Poeziyalıq miyraslardıń taǵı bir áhmiyetli deregi «Chu qatarları» (Chu cı) dep atalatuǵını boldı. Olardıń kópshiliginiń avtorı patshalıqtıń mártбели adamı Chu Cyuy Yuan (b.e.sh. III ásir) dep esaplanadı. Xan dáwirinde kótereńki jalınlılıǵı, dádbeli obrazlılıǵı, asıra táriyplewge (giperbolaǵa) beyimligi menen ajralıp turatuǵın poeziyalıq-prozalıq shıǵarmalar janrı – fu payda boladı.

Áyyemgi Qıtay prozası tiykarınan eki formada rawajlandı: tariyxıy gúrriń hám házirgi zaman tili menen aytqanda siyasiy publicistika túrindegi shıǵarmalar: deklaraciyalıq shıǵıp sóylewler, taxtqa bayanatlar, pamfletler.

Qıtay úy qurıwshı ustaları úy qurıwda hesh qashan tastan paydalanbadı, olar aǵash, cherepica, ılay menen isledi. Materiallardı tabıwdıń ańsatlıǵı sebepli úyler kóbinese júdá tez pitkerildi, biraq tap sonday tez joq bolıp ketiwi de múmkin edi. Qıtay úy qurıwshılıǵınıń taǵı bir áhmiyetli ózgesheligi gorizontál sızıqlardıń ústemligi boldı. Eski Qıtaydaǵı imaratlardıń basım kópshiligi bir qabatlı boldı, tek ǵana qalalardaǵı ayırım jaylar eki yamasa jekke siyrek úsh qabatqa iye boldı.

Qıtaylılardıń jayları ele neolit dáwirinde-aq qalıplesken, karkaslı-baǵanalı túrge jatadı. Úydiń karkasınıń tiykarın onıń perimetri boylap jaylastırılğan tórt baǵana quradı. Baǵanalardıń üstine kesesine hám uzınına bóreneler qoyıldı, al kesesine qoyılğan bórenelerge at arqası túrindegi bóreneni uslap turıwshı baqanlar bekitildi. Biraq at arqa túrindegi bóreneniń tiykarǵı awırılıǵı jaydıń baslı kósheri

boylap jaylasqan ishki sútinlerge tústi. Úylerdiń diywalları kóterip turıwshı wazıypasın atqarmadı.

Qıtaydaǵı imaratlardıń ajıralmas bólekleri arasınan olardı qorshap turatuǵın, balyustradası (figuralı óreleri) bar, ústi ashıq galereyanı hám biyik, diywaldıń perimetrinen uzaqqa shıǵıp turatuǵın, bastırmaların atap ótiw zárúr. Qıtaylılar úylerin jarqın boyawlar menen boyadı: sútinlerge ádette qızıl yamasa qara lak jaǵıldı, jaydıń tóbeleri – sarı, jasıl yamasa kók cherepica menen bastırıldı.

Qıtay tilindegi «qala» (chenshi) sózi tuwrı mánisinde «diywal hám bazar» degendi ańlatadı. Bul sóz dizbegi Qıtaydaǵı qala turmıs táriziniń eki eń áhmiyetli tárepini de sáwlelendirdi: bir jaǵınan qala imperator húkimetiniń tiregi boldı, ekinshi tárepinen ol sawda-ónermentshilik jumıslarınıń hám ulıwma alǵanda xalıq ómiriniń orayı boldı. [II. 23, 144-149]

Qalanıń sózsiz bolıwı tiyis bolǵan ajıralmas bólegi – minaraları, oq atıwǵa arnalǵan orınları, qorshap turatuǵın qaptal aǵashları hám basqa da bekinis (fortifikacion) qurılımları bar – diywal boldı. Qalalar dástúr boyınsha, dúnyanıń tór tárepine baǵdarlanǵan, kvadrat yamasa tórt múyeshli kóriniske iye boldı. Kóshelerdiń túyisken jerindegi, qalanıń baslı tórt dárwazasın baylanıstıratuǵın, oraylıq orında ádette qarawıl minarası turdı, al oǵan jaqın jerde hámeldarlar basqarması jaylastı.

Xan imperiyasınıń paytaxtı Chananda imperator sarayları qalanıń túslik bóliminde jaylastı hám óz-ara galereyalar menen baylanıstırıldı. Saraylardıń arqa tárepinde qala ómiriniń orayı bolǵan bazarlar boldı.

Qıtayda saraylar hám ibadatxanalar shańaraqlıq hawliniń kompoziciyalıq principlerinen kelip shıǵatuǵın, birden bir úlgi boyınsha qurıldı. Áhmiyetli arxitekturalıq detal, kóbinese tań qalarlıq oyma naǵıs penen bezelgen eki qabat túserlikli bastırmalı dárwazalar bolıp tabıladı.

Qıtaydıń eń kórnekli arxitekturalıq qurılısı bul «Ullı Qıtay diywalı» bolıp, onıń qurılısı b.e.sh. IV – III ásirlerde baslanǵan. Diywal sırtqı dushpanlarǵa (kóshpeli qáwimler) qarsı shegara hám zúraát-ónimlerdi (eginlerdi) qumlıqtıń

tásirinen saqlawı maqsetinde qurılğan. Qurılıs Áyyemgi Qıtaydın arqa-shıǵıs tárepinde baslanıp, batıs hám qubla tawlıq penen sozılıp ketken. Qurılıs ayırım dáwirlerde toqtatılıp, keyin ala dawam etken. Qurılıstın barısında hár qıylı materialdan paydalanğan. Basında diywal qamıs hám ılaydan qurılıp, keyin ala onıń sırtqı tárepi tas penen qaplanğan. Diywaldın orta bálentligi 5 metrden 10 metrge shekem, keńligi 5-8 m. Diywal ústinen áskerler kolonnası ótiwge qolay jol bolğan. Joldın eki tárepi kóterilgen, hár bir 100-150 m den bekem tórtmúyeshli minaralar qurılğan. Olarda áskerler jasağan hám dushpanlardın jaqınlasıwı menen bir birine dárhal xabar bergen. B.e.sh. III ásirdin aqırında diywaldın ayırım bólekleri biriktirilgen hám diywal uzınlıǵı 750 km jetken. Bir neshe dáwirden keyin ulıwma diywaldın uzınlıǵı 3000 km ge jetken.

ÁYYMGÍ QÍTAY MÁDENIYATÍ. Shan (In) dáwiri (b.e.sh. 3 mın jj.)

Áyyemgi Qıtay mádeniyatı eń joqarı basqıshqa Cin hám Xan dáwirinde erisedi hám mayda-mayda áyyemgi Qıtay xanlıǵınan birlesken Qıtay mámleketke aylanadı.

Qıtay kórkem ónerindegi áyyemgi estelikler b.e.sh. III mın jıllıqta alǵashqı jámiyet dúzimine tuwra keledi. Házirgi waqıtta Qıtay aymaǵında barlıq jerinde júdá kóplegen neolit dáwiri qaldıqların tabıwǵa boladı. Gansu, Xenan, Shansi, Shensi, Czyansu hám Chjeczyan jerleriniń aymaǵında jer menen islesetuǵın otırıqlı xalıq bolǵan. XX ásirdeń 20 jılları Xenan provinciyasında neolit dáwiri mádeniyatınıń ashılıwı, Yanshao boyaw keramikası menen ózgeshelenedi. Házirgi waqıttaǵı arxeologiyalıq tekseriwlerdiń nátiyjesinde qoyımshılıqlardan kóplegen qural – jaraq, ıdıslardıń tabılıwı neolit dáwiri mádeniyatınıń eń joqarǵı rawajlanıwı basqıshında bolǵanlıǵın kórsetedi. Gúlal ıdıslar hár qıylı formada koldan yamasa gúlal úskeneninń járdemi menen islengen. Bul buyımlar tereń, jıńışke moyınlı yamasa dóńgelek eki uslaǵıshı bar gúzeler, joqarǵı bólegi keńeygen gúze ıdıslar grek amforasınıń formasına uqsas bolıp keledi. ıdıslar joqarı temperaturada qızdırılıp pisirilgen. Olardıń naǵısları sur, końır yamasa qızıl reńli fon üstine qara, sarı, aq reńler menen boyalǵan. Geyde fon qaraǵa boyalıp, tek naǵıs ornament aq túrde bolǵan. [II. 1, 7-9]

Gúzeler, keseler, qábir urnalar gúlalshılıq úskenede islenip, naǵısınan sulıw etip islengenligi menen qoldan islengen ıdıslardan ajralıp turar edi. Naǵıslar ıdıstıń barlıq sırtın qaplap, hár qıylı formada bolǵan. Kóbinese ıdıslar geometriyalıq naǵıslar menen bezelgen. Bul jerde tákirarlanıp turıwshı spiral tárizli, torlı yaqı shaxmatlı súwret, dóńgelek, romb, úshmúyesh hám t.b. naǵıslardan paydalangan, ıdıstıń naǵısın tańlawda kóbirek ıdıstıń formasınan kelip shıqqan. Biyik bolmaǵan ıdıslarda súwret joqarǵı tárepinen orta beline shekem islengen. Uzun ıdıslarda sol formanı kórsetiw ushın vertikal usılında jılan tárizli sızıqlardan paydalangan. Áyyemgi Qıtayda naǵıs salınıwı úlken áhmiyetke iye bolıp, ol tábiyat kúshine baylanıslı túsinikte, soǵan sáykes boyalıwı kerek edi. Yanshao keramikasınıń

ishinde dóńgelek úsh ayaqlı ıdıslar («li») hám basqa da ıdıslar ózleriniń formasın saqlap ásirler boyı Qıtayǵa tán ekenligin tastıyıqlap turǵan.

Shandun, Shansi hám Xenan provinciýalarında ashılǵan qazılmalar Lunshan mádeniyatına (b.e.sh. III mıń jj.) kiredi. Bunda kóplegen keramikalıq buyımlar tabılıp, joqarǵı dárejede islengenligi menen ajıralıp turadı. Bul qara ıdıslar naǵısı bolmasa da názik hám hár túrli formaları hám proporciýaları menen tań qaldıradı.

Qıtaydaǵı neolit dáwiri mádeniyatınıń joqarı dárejede keńnen tarqalıwı haqqında házirgi kúndegi tabılǵan qazılmalar arqalı juwmaq shıǵarıwǵa boladı.

Eń kóbirek izzertlengen dáwir bul b.e.sh. II mıń jıllıqta Xuanxe daryası, Xenan provinciyanıń arqa-shıǵıs hám shıǵıs, arqa-batıs Qıtay tárepinde jaylaskan, Shan yamasa In atı menen belgili awıllarda turǵan xalıqtıń mádeniyatı. Bul waqıtta Qıtayda alǵashkı qul iyelewshilik dúzim hám birinshi mámleket payda bolǵan, onıń basında «van» kósemeleri turǵan, keyin ala olar qatań patshalarǵa aylanǵan. Ekonomikalıq jaǵdayı oǵada tómén bolǵanlıǵı menen, otırıqlı xalqı tiykarınan jer menen islesip, balıq awlaw hám ańshılıq penen shuǵıllanǵan. Ónermentshilik qalalarda payda boladı hám rawajlana baslaydı. Qalalar arısında eń ápiwayı almasıw sawda formaları kelip shıǵa baslaydı. Jámiyet strukturasında urpaq belgileri, dáslepki awıl jámaá dúzim belgileri saqlanıp qalǵan.

Eń birinshi qorǵan-qala Shan (In) dáwirinde payda bolǵan. 1928 - 1937 jıllarda Anyanaǵa jaqın jerde arxeologiyalıq qazılma isleri nátiyjesinde úlken qalanıń qaldıqları tabılǵan. Bul Shan (In) mámleketiniń paytaxtı bolıwı da múmkin. Qala bir tártipte kvartal boyınsha planlastırılıp, qurılısı jasalma jer platformasında bolǵan.

Turaq jaylar qurıw ushın tegislengen jer, aǵashlar, geyde taslardan paydalanǵan. Bulardan tek irge tası hám diywal qaldıqları tabılǵan. Bunnan bizler tek piktogramma arqalı jay hám qorǵan minaralardıń kórinisin kóz aldımızǵa keltire alamız. Jaydıń tóbesine qurılıs materialı retinde saban paydalanılǵan bolıwı múmkin, sebebi, aǵash yamasa cherepica qaldıqları tabılmaǵan. Anyandaǵı saray qurılısı tórtmúyeshli formada, úlken kólemde (30 m. uzınlıǵı, 9 m. keńlikte) edi.

Jaydın ishinde 3 qatar sútin dizbesi qoyılğan, olardıń bazaları qattı bekkem tastan hám qola disklerden ibarat bolğan. Demek tariyxıy hám arxeologiyalıq izertelewler nátiyjesinde Shan (In) dáwirinde bir qansha arxitekturalıq usıllar hám formalar rawajlangan bolıp, olar Áyyemgi Qıtay kórkem óneriniń rawajlanıwınıń tiykarı retinde keleshek dáwirlerge óz tásir kórsetken. 1950 jılda Anyan rayonında júrgizilgen arxeologiyalıq jumıslarda buğan mısál boladı. Qazılmalar nátiyjesinde jay qaldıqları, qaladağı keramika ónermentshteleriniń turaq jayı, qola quyıwshılar hám gúlalshılardıń ustaxanaları, jay túbiriniń tasları hám tas penen qaplangan jollar anıqlangán. [II. 21, 129-131]

Qıtay dininiń rawajlanıwınıń baslaması b.e.sh. II mıń jıl burın Yanshao mádeniyatında kóriwge boladı. Bul din de tábiyiy kúshke: kúyash, ay, jer, taw hám dáryalargá sıymıwshılıq tiykarında payda bolğan. Aspan bul quday talanıń bas qúdireti dep esaplangán. Bunday kóz-qaraslar sol waqıttan rawajlanıp kiyatırğan ieroglif jazba esteliklerde hám kórkem ónerde kórinip turar edi.

Ata-babasınan kádirlaw úrp-ádetke tiykarlanıp jerlew meresimi ayrıqsha, qattı tártipke boysınğan, yaǵnıy, ólgen adamnıń qábiri ishine kóplegen zatlar salıp, ol dúnyada paydalanadı dep esaplagán. Anyan qazılmalarında kóplegen qábirler tabılıp, bularda hár qıylı dúzimdegi adamlar qaldıqları tabılğan. Tabıtlardağı túrlishe bezew jumıslarına qaray, onıń bay yamasa jarlı ekenligin biliwge boladı. Patshanıń tabıtlarında kóplegen úy – buyımları, gúmis hám keramikalıq, mramor músinler tabılğan. Al hámeli joq, ápiwayı adamlar qoyımshılıǵında ápiwayı ılaydan islengen ıdıslar salınatuǵın edi.

Joqarǵı klass ámeldarlardıń tabıtları kólemi boyınsha úlken bolıp qurılğan. Anyandan tabılğan qoyımshılıq kólemi 1615 kub metr, maydanı 340 kv. m ekenligi anıqlangán. Qábir ishi tereń bolıp, aǵashtan qurılğan. Bul qurılma eki qabattan ibarat bolıp, izbe-iz tóрге ótıledi hám óli dene soǵan tómengi qabatqa qoyılğan, al basqa bólmesine hám joqarǵı qabatta hár túrli zatlar jáne de ol dúnyada xızmet etetuǵın adamları menen malları qosıp jerlengen. Qoyımshılıqtıń kirer jerinde iytlerdi hám atlardı jerlegen. Ol dúnyada ólgen adamdı iytler qorǵap júredi, al atlar

arbasın júrgizedi dep esaplangan. Qábirdiń ústine hásh nárese salınbaǵan. Bay adamlardıń qoyımshılıqlarınıń diywalı hám tóbesi hár túrli oyma, inkrustaciya hám rospisler menen bezelgen. Rospis qızıl reń menen islengen.

Qábirge jaylastırılǵan barlıq zatlar diniy kóz-qaras penen baylanıslı bolıp, hár bir zattıń ózine tán ornı bolǵan. Anyanda fantastikalıq haywanlardıń mramor tulǵası tabılǵan: jolbarıs – adam, jırtqısh múyizli haywan «taote» - bular qúdiretli kúsh belgisi bolıp esaplaǵan. Jolbarıs adam statuyası qoyımshılıqtı jawız shaytanlardan qorǵap turadı dep esaplaǵan.

Áyyemgi Qıtayda tas dáwirinen qola dáwirine ótiw basqıshı qalay rawajlanganı elege shekem belgisiz.

Shan (In) dáwirinen kóp sanlı diniy meresimlerde hám turmısta paydalanatuǵın qola ıdısları saqlanıp qalǵan. Ídistiń formaları, naǵısları joqarı sheberlik penen jasalǵanlıǵı súwretlew óneri dástúrlerindeúlsen jetiskenlik ekenligin ayqın kórsetip turar edi. Geyde ıdıstaǵı súwretler sonshellı názik hám quramalı bolıp onı tek lupa arqalı kóriwge boladı. Shan (In) dáwiriniń qábirge salıwı ushın islengen ıdısları Qıtayda qola dáwirinde rawajlanıw shıńına jetkenligin kórsetedi. Hár bir qola buyımlarındaǵı sheberlik sol dáwirge tán quyma usıl menen jetilisen. Sońǵı waqıtlarda Anyan hám Chjenchjouda bir qansha quyma formalar tabılǵan, bul áyyemgi qola ıdıslarınıń islew usılların anıqlawǵa járdem beredi. Birinshiden ılay ıdıslarınıń modelin islep aladı, onı otqa qızdırap, formasın tayarlap, oǵan terisine, naǵıslardı qattı qısıwı arqalı túsergen. Saqlanıp qalǵan qola ıdıslarda biriktirilgen tigislerdi kóriwge boladı. Bul mayda – mayda bóleklerdi quraǵanнан derek beretuǵın edi. Qurastırılǵan formanıń sırtına ızǵar saz ılay jaǵılǵan, formanıń eki diywalı ortasındaǵı boslıqqa arnawlı pechke eritilgen qola quyılǵan. Qola quyılǵannan keyin forma sındırılǵan hám basqa bul formadan paydalanbaǵan. Shan (In) dáwirindegi quyma óndirisiniń rawajlanıwın bazı 600 – 650 kg awırılıqqa jetken qola ıdıslarınan kóriwmizge boladı. Bul ıdıslar ushın kerekli qola bir neshe qazanlarda eritilgen.

Ídılar qollanılıwına qaray belgili bir dástúriy formağa iye bolıp, bul sońǵı neolit dáwirinen ózgermey kelgen. Shan (In) dáwirinde qalıplesken naǵıslı kórkem baǵdar bir neshe keyingi ásirler boyı ózine tán ózgesheliklerin saqlap kelgen. Solardan, misal retinde relefli naǵıs penen bezelgen «czyue» - tómengi jaǵında úsh ayaǵı jayılǵan ıdıs; «gu» – bálent, uzın, tómenge hám joqarıǵa keńeygen arnawlı ıdıs; «din» – forması enli hám úsh ayaqlı bolǵan ıdıs; eki uslaǵış bar «guy» – awqat pisiriwge arnalǵan ıdıs. Jáne de kóplegen basqa ıdıslar: ishine jılan hám balıq súwreti salınǵan juwınıwǵa arnalǵan ıdıslar, ayna ornına júretuǵın jiltıratilǵan ıdıslar, keń gúzeler hám t.b. kóplegen buyımlar ushırasadı. Tabılǵan ıdıslar kóbinese awqat pisiriwde qollanılǵan, al bazı ıdıslar óli menen birge kómiwge arnalǵan. Olardı bir-birinen ańsat ayırıwǵa bolatuǵın edi, sebebi olardıń túbi joq, qaqpası biriktirilgen bolıp, pás materialdan islengen hám ápiwayı bezelgen. [II. 9, 75-77]

Qola ıdıslardıń sırtı simvolikalıq súwretler menen qaplanıp, ishki jaǵında ieroglif jazıwları bolıp ol iyesiniń atın yamasa sawǵa ekenligin bildirip turǵan. Shan (In) dáwirdegi kórkem óner tuwralı júdá az maǵlıwmat jıynalǵan bolıp, onıń simvolliq obrazları haqıyqatlıqtan alıs. Kórkem óner túsinikler abstrakt formada berilgen. Bazı ıdıslarda naǵıslar haqıyqıy túrde berilmegen, ondaǵı naǵıslı bult hám gúldirmama jıńışke spiral túrde súwretlengen. Bult fonında hár qıylı fantastikalıq hám yarım fantastikalıq haywanlar kórinisi, sonıń ishinde, tábiyat kúshiniń qúdiretin kórsetiwshi aydarhalar súwretlengen. Áyyemgi qıtaylılardıń oyınsha bunday súwretler sıyqırlı kúshke iye bolıp, olar tábiyat ruwxınan qolaylı hawa rayın, jawında hám egin-zúraát, jaqsı sharayattı tuwdıradı dep oylaǵan.

Shan (In) dáwiriniń qola ıdıslarında mayda sızıqlar fonında haywanlardıń tulǵası hám bası tegislikten shıǵıp turatuǵın etip islengen. Ídıslardaǵı simmetriyalıq naǵıslardıń jaylasıwı sol ıdıs strukturasına, dinamikasına tuwra keletuǵın bolǵan.

Shan (In) dáwirine eń tán ıdıs «yuy» ıdısları. Biyik, tómenge qaray keńeygen, qaqpalı, uslaǵış bar bul ıdıs sharap saqlawǵa arnalǵan. Naǵıslı jolaqshalar ıdıs sırtın gorizontal hám vertikal tigis sızıqların boylap birneshe bólekke bólip

kórsetetken. Ídis sırtınıń qatań bóliniw, naǵıs simmetriyası, formaǵa ritmikalıq anıqlıq kirkizedi.

Simvolikalıq naǵıslar menen oq jaylar, pıshaqlar, baltalar hám basqa da qoladan tayarlanǵan kúndelikli turmısta paydalanılatuǵın zatlar naǵıslanǵan, bular Shan dáwirinde júdá kóp muǵdarda bolǵan. Mısalı: baltada «taote» nıqabı súwretlengen. Pıshaqtıń topır jaǵında juwırıp baratırǵan haywanlar súwretlengen.

Shan dáwirinde tas hám súyeklerge naǵıs oyıw óneri joqarı dárejege jetti. Olardan júdá sulıw, móldir, aytarlıqtay qattı nefrit tasınan hár túrli jámáá hám diniy jıyınlarda paydalanılatuǵın buyımlar tayarlanatuǵın edi. Tastın sırtına aldın ala súwret salınǵan hám sonında almaz járdeminde naǵıs oyılıp túsirilgen. Aqırında nefrit ızgar kum menen ısqalap tegitslengen.

Shan qábirlerinde nefritten tayarlaǵan kóplegen zatlar tabılǵan. Bular sol dáwirge tiyisli naǵıs penen bezelgen qural, sırǵa, balıq, quslar, haywanlar formasındaǵı taǵınshaqlar.

Anyanaǵa jaqın jerde óziniń ayırıqshalıǵı menen ajıralatuǵın aq keramikalıq ıdistıń kóp muǵdardaǵı sınıqları tabılǵan. Al pútin halındaǵı ıdıslar az tabılǵan. Olar hár túrli formada bolıp, qoladan ayırmashılıǵı formanıń tegisligi, sheńberligi hám jumsaqlıǵı. Bul aq keramika kaolin sazınan tayarlanıp, naǵıslar sızılıp soń 1000 ° tan aslam temperaturada qızdırılǵan. Naǵısları kóbirek geometriyalıq sızıqlar tiykarında islengen.

Shan dáwiriniń kórkem óner estelikleri, ulıwma alǵanda joqarı sheberlik penen, ózine tán naǵıslı baǵdarı menen ajıralıp turadı hám b.e.sh. XII ásirde Qıtay tariyxındaǵı Chjou atı menen atalǵan dáwirinde óz rawajlanıwın dawam etken.

ÁYYMGI QÍTAY KÓRKEM ÓNERI. Chjou dáwiri (b.e.sh. XII – III ásirler)

Chjou dáwiri óz ishine b.e.sh. XII – III ásirlerdi qamtağan halda, ekonomikalıq hám siyasat jaǵınan bir tipte bolmağan. Óz gezeginde ol bir neshe tariyxıy basqıshlarǵa bólingen. Olardan áhmiyetli orında turǵan Chuncyu (b.e.sh. 722 – 481 jj.) hám Chjango (b.e.sh. 480 – 221 jj.) etapları. B.e.sh. I mın jıllıqta Qıtayda úlken hám kúshli patshalıq óz qalıplesiwiniń joqarǵı shıńına shıqqan. Mámleketti patshalar ámeldar xızmetkerleri hám jer iyeleri járdeminde basqarǵan. Awıl – xojalıǵınıń rawajlanıwı menen bir qatarda hár qıylı ónermentshilik tarawları payda bola basladı. Mámlekette ustaxanalarında kóplegen qullar jumıs islegen. Bul dáwirde sawdanıń áhmiyeti oǵada óse basladı. Ustaxanada óndirilgen buyımlar bazarǵa shıǵarılıp almastırılǵan hám basqa qalalarǵa jiberilgen. Chjou mádeniyatı Shan (In) mádeniyatın tiykarların ózine qabıllap (jazıwı, arxitekturalıq usılı, diniy kóz–qaraslar) jáne de rawajlandırıwdı dawam etti. Arxeologiyalıq qazılmalar tiykarında, áyyemgi dáwirge tiyisli bolǵan esteliklerge, Qıtay izertlew ilimpazlar tárepinen úlken itibar berilmekte. [II. 28, 49-51]

Chjou dáwirinde qalanı jobalastırıw tiykarları júzege keldi. Chjou qalası tórtmúyeshli qorǵaw diywalı menen qorshalǵan, diywal uzınlıǵı 9 li (Li = 576 m) bolǵan. Paytaxt orayında imperator sarayı jaylasıp, aylanası diywal menen qorshalǵan edi. Saraydıń shıǵıs hám batıs táreplerinde shirkew imaratları qurılǵan. Qubladan arqaǵa hám batıstan shıǵısqa qaray qalada 9 enli (bir waqıtın ózinde hár kósheden 9 arba óte alatuǵın bolǵan) kósheler jobalastırılǵan.

Bul dáwirden biziń waqıtımızǵa jetip kelgen ıdıslar Shan dáwiri ıdıslarınan sál ǵana ayırmashılıqqa iye.

B.e.sh. IX – VIII ásirlerde qola quyma ustaxanasında bir qansha ózgerisler payda bola basladı. Qola ıdıslarınıń formaları ápiwayılastırıldı. Bazıları «Czyue» ıdıısına úksap kem ushırasatuǵın bolıp, basqaları kóp ózgeriske ushıradı. Bir qansha jańa formalar payda bolǵan. Shan (In) dáwirinde kem ushırasatuǵın arzan qorǵasın materialınan islengen ıdıslar kóp sanda islenip baslandı. Áste–áqırın kórkem ónerde

de ózgerisler júz bere basladı. Naǵıs formaları belgili bir tártipke qatań tiykarında baǵdarlanǵan boldı. Shan dáwirine tán bolǵan nıqap «taote» hám basqa da qıyalıy motiv, simvolıq naǵıs xarakteri derlik joq bola basladı. Ídislarda jazıwlar ózgere basladı, ondaǵı jazıwda kim islegeni hám ne ushın sawǵaǵa islengeni, qay jerde islep shıǵarılǵanı kórsetilgen edi.

Ertegi Chjou mádeniyatın xarakterlewshi qola ıdıs «Guy» kólemli bolıp qaptalında tutqası bar, salmaqlı bolıp kelgen. Chjou ıdısları tiykarınan haywanlar, quslar formasında bolatuǵın edi. Mısalı, bayıwlı kórinisindegi ıdıslardı alsaq Áyyemgi Qıtayda simvolikalıq mazmunǵa iye: bayıwlı ólimdi shaqıradı, qábirdi ottan saqlaydı degen uǵım bar edi.

Qábirde kóp muǵdarda diski «bi» tabılǵan, ol aspannıń simvolikalıq kórinisin sáwlelendirgen. Erteдеgi qıtaylılar aspandı jalpak, dóńgelek dep esaplaǵan. Chjou dáwirinde diskalar hár nefritten jasalıp, haywan hám aydarha naǵısı menen bezelgen.

B.e.sh. I mıń jıllıqta Áyyemgi Qıtayda xojalıq hám mádeniyat tarawlarında úlken ózgerisler boldı. Tas hám qola qurallarınıń temirge almasıwı diyxansılıq hám ónermentshiliktiń keń rawajlanıwına múmkinshilik jaratıp berdi. Áste aqırın qala keńeyip, qala turǵınları kóbeyip barǵan. Sawda, ónermentshilik óndirisi kúshli rawajlana basladı. Jeke menshik jer iyeleri payda bolıp, jámiyetlik jer iyelew forması qısıp shıǵarıldı. B.e.sh. V ásirde Chjou mámleketi mayda patshalıqqa bólinip ketti. Soǵan baylanıslı bul dáwir «Chjango» («ǵúresiwshi patshalıqlar») degen ataq aldı. Miynetkeshlerdi eziwshilik ádewir kúsheygen edi. Sociallıq jaǵdaydıń tómenlesip ketiwi tez – tez kóterilislerdi keltirip shıǵardı. Chjou dáwiriniń aqırında iri kóterilis boslandı. Qıtay tariyxındaǵı bul kóterilis Dao Chje atı menen belgili bolıp qaldı.

Klasslıq kóterilisler jaǵdayında Qıtay filosofiyasında idealistlik hám materialistlik aǵımlar payda boldı. Bul bolsa keleshektegi Qıtay tariyxına úlken tásirin tiygizedi.

Materialistlik aǵımınıń wákili Yan Chjou (b.e.sh. V – IV áá.) kóz-qarasında tábiyatta bolatuǵın qubılıslar shártli túrde óz-ózinen boladı hám o dúnyadaǵı ómir biykarlangan. Lao Czi (b.e.sh. VI ásir) ápiwayı materialistlik táliymatı b.e.sh. IV ásirde keń tarqalıp, ol boyınsha dúnya «dao» nızamına baǵınıshlı, adam sol nızamǵa tábiyiy zárúrlık dep boysınıwı kerek dep aytqan. Bul progressivli táliymat bolǵanı menen, soń waqıt ótiw menen daosizm dogmatikalıq sistemaǵa aylanǵan hám birinshi orınǵa idealistlik hám mistikalıq element tiykarları shıqqan.

Qıtaydın mádeniyatında Konfuciy filosofiyalıq sisteması úlken áhmiyetke iye bolǵan, bul adamlardıń shańarak hám jámiyet arasındǵı siyasiy-etika táliymatın keltirip shıǵarǵan. Patshalar hám ámeldar Konfuciy táliymatın jámiyetlik tártipti qattı qadaǵalaw, úrp-ádetlerdin adam tárepinen shártli orınlanıwın, jası hám hámeli boyınsha úlkenler aldında boysınıw sıyaqlı háreketlerdi tastıyıqlaw ushın paydalanadı. [II. 40, 179-181]

B.e.sh. V – III ásirlerde ádebiyat bir qansha rawajlangan. Bul dáwirde «Shiczin» áyyemgi xalıq folklor qosıqları menen bir qatarda jeke avtorlıqta ádebiyatlar shıǵa basladı. Áyyemgi Qıtay ádebiyatınıń aldınǵı baǵdardarı tolıǵı menen Cyuy Yuan dóretiwshiliginde óz sáwleleniwın taptı.

B.e.sh. I mın jıllıqta súwretlew kórkem ónerinde bir qansha ózgerisler júz berip, bul tarawda alǵa umtılwshılıq seziledi. Súwretlew ónerinde keń mazmundaǵı, kóp sanlı syujetler payda bola baslaydı. Abstrakt mánide simvolıq súwretler qatarında real adamlardı hám haqıyqıy haywanlardın súwretleri payda boladı. Kórkem ónerdin jańa túrleride qalıplesedi. Olar quramalasıp, texnika hám sheberlik jaqtan ógada arta baslaydı. Ónermentshilik hám sawdanın rawajlanıwına baylanıslı hár túrli patshalıqlardıń qalalarında kóp túrdegi ustaxanalar (keramika, qola hám t.b.) payda bolǵan. Bul jerde jergilikli xúkimdarlar hám ámeldarlar ushın kerekli zatlar islenetuǵın edi. 1950 jılda Qıtay arxeologları Xenan, Xunan hám t.b. provinciya aymaǵında qazılma jumısların alıp baradı hám Áyyemgi Qıtaydın Chjango (b.e.sh. 480 – 221 jj.) dáwirdegi mádeniyat hám kórkem óner tuwralı ilimdi

bayıtadı. Chansha qalasına jaqın jerde kóp sandaǵı joqarı dárejedegi mádeniyattan hám kórkem ónerden derek beriwshi estelikler tabıladı.

Bir qoyımshılıqtan eń eski hám jipekke salınǵan súwret tabıladı. Onıń kórkem dárejesine qaraǵanda reńli súwret onan erte dáwirlerde de bolǵanlıǵın ayta alamız. Chanshadaǵı súwrette sol dáwirge tán naǵıslar menen bezelgen, etegi keń koylek kiygen hayal súwretlengen. Hayaldıń beti profilde kórsetilgen: qara shashları qımbat bahalı taslar hám lentalar menen bezelgen. Figura grafikalıq tegislik usılında dóretilgenine qaramastan, sáwlelenendirilgen obrazdın háreketleri júdá hám jańlı. Bul shıǵarma ilimpazlardın boljawlarına qaraǵanda usı qábirge kómilgen hayaldın súwretlengen portreti bolsa kerek. Ilim ushın bul qızıqlı súwret bolıp, onda Áyyemgi Qıtay kórkem óneriniń birinshi real adam súwretlengen.

Súwrettegi kórsetilgen kórinis mifologiyalıq mazmunǵa iye. Hayal figurasınıń joqarısında gúresip atırǵan fantastikalıq (ápsanawiy) haywan kórsetilgen: feniks hám jılan sıyaqlı Kuy aydarhanıń simvolı (jamanlıqtıń belgisi) qorqınıshlı etip berilgen. Bular ómir menen ólimniń gúresiw simvolı. Súwret ideyalıq jaqtan Shan hám erte Chjou dáwirlerden simvolıq qásiyeti menen ayrılıp turadı hám sol dáwirge tán filosofiyalıq kóz-qaraslardın temaların qozǵaydı. Reńli súwret jańa kórkem baǵdar tiykarında dóretilgen, ondaǵı fantastikalıq feniks obrazi ulıwma stilizaciyaǵa qaramastan ekspressiyada tiykarında sáwlelendirilgen.

Ótken dáwirlerge qaraǵanda Chjango dáwirinde ámeliy qol óner da keskin ózgere basladı: kóplegen qola, nefrit hám keramika buyımlar payda bola basladı. Turmısta jańadan paydalanıw buyımlar payda boldı. Mısalı, burın bolmaǵan hám qollanbaǵan sinap járdeminde jıltırlanǵan qoladan islengen aynalar. Jańa formadaǵı qola ıdısları shıǵa baslaydı. Chjango waqıtındaǵı ıdıslar óziniń kórkemligi, sulıwlıǵı hám naǵıslarınıń názikligi menen kózge túsedi. Ídıslar úlken bolıwına qaramastan diywalları juqa bolıp islengen hám jeńil kóriniske iye bolǵan. Bulardı kóp sanlı qımbat bahalı taslar, mıs hám gúmis oyma naǵıs, altın jalatıw jolı menen bezegen. Názik, mayda súwretler ushın gravyura texnikasınan paydalanǵan.

Chjango dáwirindegi «xu» tipindegi ıdısın, usı waqıtınıń qola úlgi retinde kóriwge boladı. Ol biyik, tegis sheńber formada, eki tutqası bar, kelte moyın gúze edi. Bul buyım moyınınan baslap tubine shekem gravirovka naǵısı menen bezelgen. Kompoziciya jaylasıw eski gorizontal tárizinde dóretilgen. Bul gúzedegi tiykarǵı kórinis ańshı hám haywanlar ortasındaǵı gúres bolıp, bir tárepte qılısh hám oq jay uslaǵan ańshı, oǵan qarsılıq kórsetip atlıqqan jabayı haywanlar súwretlengen bolsa, ekinshi tárepinde qustıń jılandı jep atırǵanı yamasa tóbelesip atırǵan fantastikalıq qanatları menen qorqınıshlı maqluq súwretlengen. Adam hám haywanlar ózine tán dinamika usılında súwretlengen. Figuralardıń bir tárepli sxematizm túrinde bolıwına qaramastan jańlı háreketi menen ózine tartadı. [II. 34, 333-338]

Bul ıdıslarda kóplegen haywanlardıń súwretlengen mısaldıń kóriwge boladı. Oq jaydan jaralǵan ógiz, múyizin tómene qaratıp, adamǵa qaray urınıp turıwı yamasa uzın ayaq qustıń bekkem tumsıǵı menen aldındaǵı jılandı uslap turǵan, awzı ashılıp, uzın tilin shıǵarǵan eki baslı aydarhanıń kórinisleri haqıyqatlıqqa jaqın realistlik kóriniste berilgen. Xenan provinciyasındaǵı qoyımshılıqtan tabılǵan qola ıdısı «xu» ózine tán ózgeshelikke iye. Biyikligi 0,5 m, eki aydarha figurasınıń ústine jayǵastırılǵan bul ıdıs kórkem baǵları boyınsha ótken dástúrlerge jaqın. Naǵıs gidirbudır bolıp, oyıq jerlerinen múyizli aydarhalar ushıp shıǵıp atırǵanday bolıp kórinedi. Bul ıdıslarda Chjango dáwirine tán kórkem aǵımınıń tiykarları, fantastikalıq mazmunınıń realistlik sáwleleniwi menen birlesiwı ayqın kórinedi.

Súwretlerde turmıslıq janr túrinde dóretilgen kórnisler payda boladı. 1950 – 1951 jj. Xoysyan uezinde arxeologiya qazılmalar nátiyjesinde tabılǵan diywalı qaǵazday juqa dóńgelek qola kesede (chasha) turmıstan alınǵan kórinis súwretlengen edi. ıdısınıń sırtında súwretlengen arxitekturalıq qurılımlardıń aylanasında, jumıs penen bánt adamlar kórinisi keltirilgen. Birewleri mal aydap atırǵan, jáne birewi ańǵa shıǵıp baratırǵan, úshinshisi zúraát jıynap atırǵan kórinislerde sáwlelendirilgen. Bul súwretler adamlardıń sol waqıttaǵı turmısı haqqında maǵlıwmat beredi. Kórkem ónerde adam hám onıń ómiri ózine ılayıq orın ala baslaydı. Bunday jańa belgiler Chjango dáwirinde baslanǵısh túrinde bolıp,

buringı úrp-ádet penen tıgız baylanısta edi. Bulardıń rawajlanıwı kelesi dáwirde júz berdi.

Chjango kórkem ónerinde haywanatlar kórinisi adam obrazına qaraǵanda haqıyqatlıqqa jaqın edi. Chjango dáwirinen kóplegen aǵash, saz ılay, qoladan islengen haywanat músinleri, hám hár túrli haywanlar formasındaǵı ıdıslar kelip jetken.

Nefritten dóretilgen hám lak buyımlar jasalıw sheberligi tabılǵan estelikler mısasında úlken jetiskenlikke eriskenin kórsetedi. Hár túrli gózzal formada laklengen podnoslar, podstavkalar, ıdıslar óziniń názik, naǵıs sulıwlıǵı menen ajıraladı. Chjango dáwirinde laklengen buyımlardıń jasalıw texnikası jeterli dárejede rawajlanǵan edi. Kóbinese bir neshe lak qatlamı tawar (bóz), teri hám aǵashqa súrtılgen. Eger tiykari tawar bolsa, aǵashtan kálip soǵıp, birneshe ret lak súrtılıp, soń aǵashtı alıp taslaytuǵın bolǵan. Buǵan dáliyl retinde Chanshaǵa jaqın jerde qazılmadan tabılǵan sandıqsha (shkatulka), jasalıw texnikası boyınsha úlgi bola aladı. Sandıqsha dim jeńil, diywalları juqa, sol waqıtta jasalǵan buyımlarǵa tán qızıl, qara, aq lak penen qaplangan edi.

Chanshaǵa jaqın jerde tabılǵan laklengen ıdıs basqasha xarakterge iye bolǵan. Jolaqlar sheńber forma boyınsha ornasqan, súwrettiń jińishke dál hám názik qızıl hám qara sızıqları bul dóretpeni, joqarı dárejedegi jetiskenlikke iye naǵıs bezewleri menen kózge túsedi.

Bul dáwirde nefritten tek ǵana bay adamlar ushın buyımlar islenetuǵın edi. Áyyemgi qıtaylılardıń tisiniwi boyınsha nefrit tası adamnıń denesin hám ruwxın saqlaǵan. Chjango dáwirinde nefritten tayarlanǵan kóplegen buyımlar qoyımshılıqtan tabılǵan. Bular «xen» tipindegi kókirekke taǵılatuǵın taǵınshaqlar, «bi» diskiler, sırǵalar hám ilgekler edi.

1950 – 1952 jj. Xoysyan uezinde qazılmadan tabılǵan belbewge taǵılatuǵın qarsı ilgek jaqsı saqlanǵan túrinde biziń waqıtımızǵa shekem jetip kelgen, eń sulıw taǵınshaqlardıń biri bolıp sanaladı. Bul úsh nefrit plastinkası bir biri menen altın hám qońır metall (temir bolıw múmkin) járdeminde tutasıp hám iykemlesip turǵan

nağıslardan ibarat bolğan. Qarsı nefritli ilgektiń jıńınshke ushı aydarhanıń basına uqsas bolıp keledi. Nefritli úsh diskanıń hár birinde shilter kábi belgileri oyılıp bulttı súwretleytuǵın edi. Ortasına nağıslı, kók dónes shiyshe ornatılıp, hár bir altın plastinka chekanka menen qaplangan edi.

Chansha qazılmalarınan tabılğan aǵash taxtası oǵada ájayıp oyıw texnikasında bezelgen. Bul taxtadan oli adamnıń tabıtı retinde paydalangan.

Chjango dáwirinen kóplegen rospis penen bezelgen keramikalıq ıdıslar saqlanıp qalğan. Rospis ıdıslar kuydirilgennen keyin islengen. Qola ıdısları sıyaqlı ustalar dáwirge tán belgili nağıslırdan hám syujetlerden paydalangan.

Bul dáwirdegi eń kórnekli arxitekturalıq qurılısı bul «Ullı Qıtay diywalı» bolıp, onıń qurılısı b.e.sh. IV – III ásirlerde baslangan. Diwal sırtqı dushpanlarǵa (kóshpeli qáwimler) qarsı shegara hám eginlerdi qumlıqtıń tásirinen saqlawı ushın qurılğan edi. Qurılıs Áyyemgi Qıtaydıń arqa-shıǵıs tárepinde baslanıp, batıs hám qubla tawlıq penen sozılıp ketken. Qurılıs ayırım gezler toqtatılıp, Chjango dáwiriniń dawamında islengen. Tek b.e.sh. III ásirdeń aqırında diywaldıń ayırım bólekleri biriktirilgen hám diywal uzınlıǵı 750 km bolğan. Soń bir neshe dáwirden keyin ulıwma diwaldıń uzınlıǵı 3000 km ge jetken. [II. 31, 38-41]

Qurılıstıń barısında hár qıylı materialdan paydalangan. Basında diywal qamıs hám ılaydan qurılıp, keyin ala onıń sırtqı tárepi tas penen qaplangan. Diwaldıń orta bálentligi 5 metrden 10 metrge shekem, keńligi 5 – 8 metr shamasında bolğan. Diywal ústinde áskerler kolonnası ótiwge qolay jol bolğan. Joldıń eki tárepi kóterilgen, hár bir 100 – 150 m den awır tórtmúyeshli minaralar qurılğan. Olarda áskerler jasaǵan hám dushpanlardıń jaqınlasıwı menen shıra nurı járdeminde bir birine dárhal xabar bergen. Biyik hám bekkem minaralardıń terezeler ólshemi kishi razmerde bolğan.

Bul qurılıstıń úlkenligi, bekkem kórinisi, monumentallıǵı boyınsha Mısır piramidaları menen teńlestiriwge boladı. Bul «Ullı Qıtay diywalın» kórgende qanshadan – qansha adamlardıń kúshi, miyneti, energiyası ketkenligi seziledi.

Arka Qıtay tawınıń qatal sharayatı, ósimliklerdiń joqlıǵı bul qurılıstı qandayday bir qatallıq kórinisige iye etip kórsetedi.

ÁYYEMGI QÍTAY MÁDENIYAȚÍ HÁM KÓRKEM ÓNERI. **Cin (b.e.sh. 256 - 206 jj.) hám Xan dáwirleri (b.e.sh. 206 – b.e. 220 jj.)**

Áyyemgi Qıtay mádeniyatı eń joqarı basqışqa Cin hám Xan dáwirinde erisedi hám mayda - mayda áyyemgi Qıtay patshalıǵınan birlesken Qıtay mámleketine aylanadı. Áyyemgi Qıtay arxitekturası hám súwretlew óneri óziniń rawajlanıwınıń biyik shıńına b.e.sh. III ásir – b.e. III ásirlerinde jetedi. Bul dáwirde Qıtay kúshli imperiya bolıp, onıń quramına burın ǵárezsiz bolǵan kóp sanlı qáwimler hám mámleketler kirgen edi. Cin áwladı dáwirinde (b.e.sh. 256 - 206 jj.) hám Xan (b.e.sh. 206 – b.e. 220 jj.) Qıtaydıń aymaǵına Koreya hám Indo-Qıtay shegaralarına shekem keń jer maydanı kirgen. Bir qatar mámleketler menen sawda qarım-qatnasları jolǵa qoyıldı. Olardıń qatarında Orta Aziya, Siriya, Iran, Rim imperiyası da bar edi. [II. 48, 91-94]

Bul dáwirde Qıtayda feodallıq qarım-qatnaslar payda bolıp baslaydı. Diyxanlardıń daǵdarısqa ushırawı hám eziliwi, salıqlardıń hám ayıplawlardıń kóbeyiwi Xan dáwirinde Qıtaydıń kóplegen rayonlarında xalıq háreketleriniń kóbeyiwine alıp keldi. Olardıń arasında eń irileri b.e.sh. 18 jılдаǵı «Qızılqashlılar» kóterilisi, b.e. 184 jılдаǵı «Sarı baylaǵışlılar» kóterilisi hám basqa da bir qatar kóterilisler bolǵan.

Kóp qárejettiń basqarıwshı klasstıń qolında toplanıwı hám húkimettiń oraylastırılıwı bul dáwirde burın kórmegen dárejede qurılıstıń keń eń jayıwına alıp kelip, mámlekettiń hár qıylı bóleklerin birlestiriwshi jollar qurıldı, kóplegen kanallar qazıldı hám esap-sansız qalalar salındı.

Cin dáwirinen bizin waqıtımızǵa shekem estelikler derlik kelip jetpegen, al Xan óneri haqqında, kerisinshe derlik tolıq maǵlıwmat jıynalǵan.

Xan dáwiri – Áyyemgi Qıtaydıń mádeniyatınıń eń gúllegen waqtı. Bul dáwirde músinshilik hám reńli súwret júdá tez rawajlanıp baslaydı hám mámlekettiń birigiwi menen baylanıslı barlıq kórkem óner tarawında kórkem baǵdardıń birligi kózge anıq taslanadı.

Bunday haldı arxitektura salasında kóriwge boladı. Cin hám Xan qalalarınıń kórinisi haqqında bir pikirge keliw qıyın. Áyyemgi Qıtay qalalarınıń tiykarǵı bir

rejesi Chjou dáwiriniń aqırında qalıplesken edi. Cin hám Xan qalaları úlken jer kólemin iyelegen hám bir baǵdar tiykarında rejelestirilgen. Qalalar diywal hám minara menen qorshalǵan, qalanıń kóplegen dárwazaları bolǵan hám ishki kórinisi bir neshe bólekten ibarat bolǵan.

Qalanıń orayında basqalardıń kiriwi qadaǵan bolǵan imperator sarayı jaylasqan. Qala ónermentshiliktin, mádeniyatın hám sawda satıqtıń orayı edi. Saraydaǵı imaratlar, minaralar hám baylardıń úyleri basqalardan óziniń úlken kólemi hám sulıwlıǵı menen ajıralıp turǵan. Cin áwladı dáwirinde mámleket paytaxtında – Syanyan qalasında – saraylardıń ulıwma sanı 300 ge jetken. Biraq bul waqıtqa tiyisli imaratlar biziń kúnlerimizge shekem saqlanıp qalmaǵan, sebebi, tiykarǵı qurılıs materialı aǵash bolǵan. Olar haqqında maǵlıwmattı ádebiy dereklerden bilsek boladı. Qıtay arxitekturasınıń qurılıs principleri áyyemgi «Shiczin» qollanbasında kórsetilgen. Jaqsılap tegislengen hám mıqlanǵan jer maydanı tas hám mramor menen qaplanıp, usı jer fundament (stilobat) ústine jaydıń aǵashtan islengen karkası orınlastırılǵan. Imarattıń eń úlken hám eń awır bólegi bolǵan jaydıń ústi keń hám biyik bolıp, ol karkastıń ústine tirelip turǵan. Áyyemgi qıtaylılardıń kóz qarası boyınsha, bunday jaydıń korinisi uship baratırǵan, qanatı keń jayılǵan qırǵawıldı esletiwı shárt.

Bunday jaydıń ústi – dou-gun dep atalatuǵın, Qıtay imaratlarınıń tiykarǵı konstruktivlik hám dekorativlik elementleriniń biri boyınsha qurılatuǵın edi. Dou-gun kóp yaruslı aǵash tirepberdiler sistemasınan qurılıp, tayanış baǵanasınıń ústinde gorizontal baǵananı biriktirip turadı hám qaptalına uzın bolıp shıǵıp turatuǵın bir-birine mińgestirilip dúziletuǵın iyilgen aǵashlardan ibarat bolıp, bul usıl barlıq awırlıqtı teń bólistiredi. Xan dáwiriniń arxitekturasında dou-gun bólek-bólek dekorativ islew berilgen arxitekturanıń túyinleri sıpatında paydalanǵan hám olar jaydıń múyeshinde, imarattıń dál ortasında jaylasqan. Al keyingi dáwirlerde bolsa naǵıslı aǵashlar barlıq diywal boylap imarattı bezep turǵan. Jaydıń jeńil diywalları karkaska bekitilip, perde xızmetin atqaradı hám jıldıń máwsimlerine qarap ózgertilip turǵan. Áyyemgi kitaplar hám jılnamalarda jazılıwına qaraǵanda

Cin hám Xan patshalarınıń imaratları aǵashtıń bahalı túrlerinen qurılǵan bolıp, reńli cherepica menen bastırılǵan. Saraydıń ishinde diywallar hár qıylı súwretler menen bezelgen hám xosh iyisli mısıl zatlar menen sıńırılgen, edenleri qımbat bahalı taslar menen tóselgen. Saraylar baǵlar menen hám jıl dawamında gúllep turatuǵın shámenzarlıqlar menen qorshalǵan.

Saraylardan basqa kóp qabatlı baqlawshı minaralar da qurılǵan. Bul minaralar haqqında qazılmalardan tabılǵan ılaydan salınǵan model nusqa boyınsha bilip alıwımızǵa boladı. Usınday modellerdiń biri 1954 jılǵı Xenan provinciyasında ótkerilgen qazılıwlar waqtında tabıldı. Kishi masshtabtaǵı modeldiń biyikligi 1,5 m. bolǵanlıǵınan bul minaralardıń oǵada biyik ekenligin korsetedi.

Jeńil, joqarı qaray sozılıp ketken tórt múyeshli minara, úsh etajdan ibarat bolıp, olardıń sırtqa shıǵıp turatuǵın karnizleri hám muyeshlerinde baǵanaları bolǵan. Jaydıń usha basına qustıń figurası ornatılǵan. Baǵanalar jalańash adamlardıń músınshiligi taqletinde bezelgen. Qıtay arxitekturasında adam figurası dekorativ bezew motivi retinde oǵada az ushırasadı. Adam figuraları oǵada shártli hám ulıwmalatstırılıp dóretilgenine qaramastan, modeldiń ózi arxitekturanıń joqarı dárejede rawajlanıwınan derek beredi. [II. 18, 99-101]

Ápiwayı adamlar jasaytuǵın jaylar haqqında qazılmalar waqtında tabılǵan ılay modeller boyınsha, ásirese, tas plitalarǵa salınǵan súwretlerden bir pikirge keliwge boladı. Xan dáwirindegi jaylar barlıǵı bir úlgide bolıp, sońǵı bir neshe ásirler dawamında aytarlıqtay ózgerislersiz saqlanıp qaldı. Ol waqıttaǵı imaratlar bir neshe turaq jaylar hám xızmet babındaǵı paydalanatuǵın qurılmalardan ibarat bolıp, aylana dógeregi dárwazaları bar diywallar menen qorshalǵan. Sharbaq bir neshe bólekke bólingen hám turaq jaylardıń aynaları háwligе qaraǵan. Dárwazalardıń tóbesi, jaylardıń tóbesine uqsap cherepica menen bastırılǵan. Imaratlar simmetriyalı túrde jaylasıp, arxitekturasınıń ápiwayılıǵı hám lakonizm menen ajıralıp turǵan. Diniy dástúrler jay salǵan waqıtta dıqqatı mına nárselerge qaratıw kerek dep esaplaǵan: samaldıń jónelisi, jer astı suwlarınıń jaqınlıǵı hám jerdiń reliefi. Bulardıń bári insan ushın qolaylı bolǵan jaǵdaydan, xalıq ámeliy tájriybesinen hám simvolika tiykarınan

kelip shıqqan. Diniy ırımlarğa qarağanda jaylardıń aldǵı beti qublaǵa qarawı, dáryanıń boyında hám tawlardıń eteginde jaylasqan bolıwı kerek. Ámelde kórsetiwinshe bul usıl imaratlardı samaldan saqlawǵa hám qubladan túsken kún nurlarınıń qızdırıwına xızmet etken.

Ásirese qalalıq jerdegi jaylar, óziniń hár qıylı hám sulıw karnız, sútın hám pilyatralar menen ajıralıp turǵan. Jaqında alıp barılǵan Pekin paytaxtıń shıǵısındaǵı qazılmalarda tabılǵan jaydıń 2 m biyikliktegi ılay modeli usınday qalalıq jaylar haqqında anıq túsiniq beredi. Bul modelde bay dekoraciyaǵa iye bes qabatlı, bir neshe tóbesi bar, balkonlı, kóplegen ayna qapıları bar jay kórsetilgen. Jaydıń aldında eki tuwrı múyeshli minaraları hám dárwaza qurılǵan, onıń ústi cherepica menen bastırılǵan. Joqarǵı etajlarında dou – gunlarǵa tirelgen, aǵashtan oyılǵan balkonlar qurılǵan. Jaydıń qabatı joqarılaǵan sayın kishireyip, ensizlenip, eń aqırında kishkene ǵana minaraday qurılma menen tamamlanadı hám hár qıylı reńler menen bezeledi.

Jaydıń tóbesi hám minaralar cilindr formadaǵı cherepica menen bastırılıp, bul imaratlardıń tiykargı dekorativ bezew bolıp esaplanadı. Áyyemgi Qıtay arxitekturasında birden kózge taslanatuǵın nárese bul dou-gunler, diywaldıń üstine biyik etip kóterilip turǵan minaralar, jerdiń üstinde ushıp baratırǵanday bolıp kóringen. Biyik, iymek at baslar jaydı jeńil qılıp kóteredi hám kórsetedi. Xan dáwirinde iymek ushlı jay tóbeler ushıraspaydı, olar keyingi dáwirlerde payda bolǵan.

Turaq jaylardıń dekorativlik baylıǵı haqqında biziń waqıtqa shekem saqlanıp kelgen tamnıń basındaǵı cherepicalardıń hár bir qatarın tamamlap turatuǵın keramikalıq bezewlerge qaray anıq bir pikirge keliwge boladı. Jaydıń cherepicalarına ósimlik, haywanlardıń súwretleri relief naǵıs túrinde berilgen.

Az muǵdarda ol dáwirden qalǵan esteliklerdiń ishinde tastan salınǵan pilonlar da bar. Olar qabirdiń awız betinde ekew – ekewden qoyılıp simvolikalıq shek xızmetin atqarǵan. Bir sóz benen aytqanda olardıń artında marhumlar dúnyası baslanǵan. Pilonlar Xenan, Shandun hám Sıchuan provinciylarında saqlanıp

qalğan. Sichuan pilonları óziniń jeńilligi hám sozılğan proporciyaları menen awır, úlken Xenan hám Shandun pilonlarınan ajralıp turadı. Sichuan pilonları júdá úlken emes, biyikligi 2,5 m átirapında hám jayǵastırılıw araları 23 m. bolğan. Olardıń tómendegi bólegi tuwrı múyeshli pilyastr menen bezelgen baǵanadan ibarat edi. Baǵananiń ústi beti sál jińishkerek bolğan. Pilonlardıń joqarǵı bólegi arxivtrav, karniz hám keń jay tóbesi konstrukciyadan ibarat bolğan. Pilonlar oyılğan relief hám jazıwlar menen bezelgen.

Marhumlardı kómiw ushın arnalğan arxitekturalıq ansambller oǵada úlken kólemde bolıp, gerbish hám tas plitalardan islengen, jer astı kompleks kameralarınan ibarat bolğan. Jerdiń üstinde bolsa tóbeshikler, kishkene jaylar, statuyalar hám pilonlar menen belgilengen. [II. 10, 122-126]

Qıtaydıń hár qıylı rayonlarında kóp sandaǵı hár túrli qoyımshılıqlar tabılğan. Olardıń ayrımları tawdıń ishine oyıp islengen, ekinshileri eki tik jarlıqtın arasında qurılğan, úlken tastan salınğan esikleri bolğan, kóplegen xanaları Xan dáwiriniń qurılıs isleriniń keń eń jayǵanlıǵı haqqında derek beredi. Joqarı qaray ketken teksheler formasındaǵı pátik ortadan bólinip, hár xananiń ortasında turatuǵın segiz qırlı baǵanalar menen tirelgen. Bunday baǵanalar dou-gunlarda kapiteleyleri sıpatında paydalanğan. Dou-gunlardıń hár qıylı etip qurılıwı sol waqıttaǵı qurılısshılardıń úlken sheberligin bildiredi. Mısalı, usınday dou-gunlardıń birinde oraylıq arkadan baslap eki tárepke qaray tirewshi qoyılğan. Bul tirepberdiler konstruktivlik hám dekorativlik funkciyalardı atqaradı. Olarda músinshilikten paydalanğan halda, denesiniń yarımına shekem shıǵıp turǵan qıyalıy, fantastikalıq, qanatlı haywanlardın, tisleri menen kapitellerdi kemrip turǵan túrinde kórsetilgen. Tastıń oǵada úlken salmaǵın Xan dáwiriniń qábirlerinde jenilletiw maqsetinde, ustalar qurılmanıń diwal tegisligin oyma hám rospis penen qaplağan.

Xan dáwiriniń súwretlew óneri kórkem dástúrge súyengen halda, aldınǵı dáwirlerden ádewir pariq qıladı.

B.e.sh. II ásirdiń ortalarınan baslap Konfuciy táliymatı diniy filosofiyalıq sistema retinde qabıl etildi. Bul jaǵday Xan kórkem ónerinde óziniń belgili izin

qaldırdı. Biraq bul waqıtta basqada filosofiyalıq ağımlar rawajlanıwın dawam etti. Daosizm filosofiyasınıń tiykarında mistika ruwxı menen azıqlanǵan daos dini payda boldı. Bunnan basqa Qıtayǵa Budda táliymattı da kirip keldi. Filosofiyada idealistlik ağımlarǵa qarsı materialistlik ideyalar payda bola basladı. Konfuciy táliymatına hám diniy daosizmge qarsı b.e. I ásirinde progressiv materialistlik filosofiyalıq aǵım Van Chun tálimi payda boldı. Bul táliymat Konfuciydiń aspandı eń joqarı quday retinde tń alatuǵın «dao» mistika – idealistlik ideyasına qarsı shıǵadı. Aspan hám jer, adamnıń ómiri Van Chun tárepinen materialistlik kóz qarastan tábiyiy qubılıs retinde qabıl etilgen. Rawajlanıwdıń joqarǵı basqışına jetken mádeniyattıń basqa da tarawlarında progressiv baǵdarlar orın alǵan. Bul waqıtta jazıw ápiwayılastırılıp, Xan poeziyası hám ádebiy proza oǵada jemisli túrde rawajlanǵan. Imperator U Di (b.e.sh. 140 - 87 jj.) sarayında «Muzıka palatası» (Yuefu) ashılıp, ol jerde xalıq aytımları hám qosıqları jıynalıp hám qayta islenetuǵın bolǵan. Sıma Syan-ju hám basqalar usaǵan kóplegen Xan shayırlarınıń dóretpeleri xalıq motivleri menen sińirilgen. Olardıń shıǵarmaları ápiwayı hám hámmege birdey túsiniqli tilde jazılǵan. Qıtay tariyxı boyınsha ullı dóretpeniń avtorı Sıma Cyannıń jazǵan ataqlı «Tariyxıy jazıwlar» degen shıǵarması Xan ádebiy prozasında eń iri tariyxıy shıǵarma bolıp esaplanadı.

Kórkem ónerdiń xarakteri húkim súrip turǵan rásmiy Konfuciy ideyası tiykarında qalıplesedi. Sonıń menen birge sol waqıtta siyasatta aldınǵı qatardaǵı ideyaların sáwlelendiriwshi dóretpeler payda bola basladı. Músinshilik hám reńli súwrette real ómirdiń qubılısların sáwlelendiriwge qızıǵıw gúzetiledi: tariyxıy waqıyalar, saray ishindegi turmıs jaǵdayları hám ápiwayı adamlar ómirinen saxnalar. B.e.sh. V – III ásirlerde kórkem baǵdarlardıń rawajlaǵan halında, Xan dáwiriniń súwretshileri adamnıń hám onıń átirapın súwretlegende realistlik usıdan paydalanǵan. Biraq real dúnyanı súwretlegende simbolika hám fantastikalıq obrazlarınan (shaytanlar, aydarhalar hám t.b.) keń paydalanǵan.

Xan dáwiriniń monumental musinshiliginiń úlgi retinde tómendegilerdi kórsetse boladı: qábir ansambldiń kirer awzında pilonlardıń qaptalına qoyılǵan

«qábir saqshıları» kóbinese arıslanlar kórinisinde bolıp, olar mramordan yamasa qum tastan jasalıp ádette oǵada úlken ólshemde bolǵan. Qoyımshılıqqa «Qábir saqshıları» orınlatıwı ádeti Shan (In) dáwirine barıp taqaladı, biraq Xan dáwirinde basqasha mazmunlı kóriniske iye boladı. Egerde burın sxematikalıq geometriyalastırılǵan shártli figuralar qıyalıy maqluqlar obraz retinde berilgen bolsa, endi simvolikalıq obrazlar real haywanlardıń kórinisi menen súwretlengen. Monumental músınshilik dóretpeleriniń ishinde ózine tán realizm belgileri menen ajralıp turǵan, mramordan islengen qara arıslannıń figurasın atap ketiwge boladı. Qalıń kúshli moyının, úlken basın shalqaytqan aybatlı haywan tiridey bolıp súwretlengen. Kúshli denesi hám aybatlı arıslannıń bet-álpeti naturaǵa oǵada jaqın súwretlengen. [II. 22, 199-201]

Kóplegen Xan dáwirindegi monumental músınshilikler oǵada qopal hám ápiwayı orınlanǵan, soǵan qaramastan ayrımları syujetlik jaqtan ózine tartadı hám qızıqtıradı. Solay etip, Shensi provinciyasındaǵı kóshpeli xalıqlardıń jeńimpazı láshker bası Xo Cyuy-binin (ólgén waqtı - b.e.sh. 117 jj.) qoyımshılıǵınıń kirer awızında turǵan músın, jıǵılǵan dushpandı tewip atırǵan attı kórsetedi. Attıń hám adamnıń figuraların dóretiw ushın bir tastan paydalanǵan hám tek tiykarǵı ulıwma formalar ǵana berilgen. Bul awır hám qozǵalmas tasta músınshi diniy ideyanı emes, al mámlekettiń aybatlılıǵın, kúshliligin hám bekkemligin kórsetkisi kelgen. Músın jeńimpaz láshker basınıń isleriniń ózine tán allegoriyası bolıp tabıladı. Bul statuya «ruwxlar jolınıń» músınshilik bezewiniń bir – bólegi bolıwı da múmkin.

Kórkem ónerdiń anıq, jańa hám tolıq belgileri Xan dáwiriniń músınshilik releflerinde kórinedi. Bul kórinislerdiń mazmunında Áyyemgi Qıtay ańızları, tariyxıy waqıyalar, tımsallar hám mifler óz sáwleleniwiniń tabadı. Pilonlardaǵı releflerdiń syujetleri, áyyemgi kóz-qaraslar boyınsha planetalardıń jaqsı jaylasıwına, shamallardıń esiwine tikkkeley baylanıslı bolǵan. Sichuan provinciya pilonlarında feniks, aydarha, jolbarıs hám tasbaqa dúnyanıń tórt tárepini belgilep turǵan. Batıstıń tawlarında jolbarıslar payda bolǵan sonıń ushın jolbarıs áyyemgi dáwirlerden baslap batıstıń belgisi bolǵan. Áste júretuǵın tasbaqa gúńgirt, muzday tas penen qaplangan

bolıp, arqa táreptiń qarańǵılıq hám suwıqtıń belgisi bolǵan. Ápsanaviy qızıl qus feniks jazdıń hám qublalıń belgisi. Sichuan pilonlar releflerinde feniks basın joqarı kóterip. qanatların jayǵan, ayaqları jerde bekkem turǵan xalda súwretlengen. Onıń obrazı aybatlı hám kúshli bolıp kórsetilgen. Simvolikalıq haywanlardan basqa bul pilonlarda kóplegen janrlıq hám mifologiyalıq saxnalar dı kóriwge boladı. Karnizde biyik relief texnikasında shawıp baratırǵan aqquwdıń ústinde otırǵan adam súwretlengen. Tómeningi frizde – jalpaq relefte oyılǵan haywanlardıń figuraları bar: qol uslasıp oynap júrgen maymıllar, ańızlar boyınsha ayda jasaytuǵın qoyan, kúnde jasaytuǵın úsh ayaqlı ǵargá hám taǵı basqa haywanlar óz sáwleleniwın tapqan. Mifologiyalıq haywanlardı jaratqanda usta simvolikalıq mazmunına kóbirek itibar qaratqan, al real dúnyanıń haywanların hám adamların súwretlegende kóbirek erkinlik, individuallıq sırtqı kórinisi hám háreketin kórsetiwge dıqqat qaratqan.

Jer ústi hám jer astı qábirlerdi bezep turǵan tas plitalardaǵı kóplegen oyılǵan relefleri pilonlardıń skulpturalıq bezewlerine stilistikası jaǵınan júdá jaqın. Bul releflerdiń mazmunı adamnıń jasaǵan waqıttaǵı kórinisti jaratıp beriwi hám mifologiyalıq turmıs saxnalarınan ibarat bolǵan. Usı taqlette orınlangan esteliklerlerdiń eń jaqsılarınıń biri bul Shandundaǵı hákim Lyan-cıdıń (b.e. 147 — 163 jj.) qábir kulpı tasları. Bul kórinisler Xan dáwirindegi turmıs haqqında tolıq maǵlumát beredi. Olardıń syujetleri tómendegiler: ziyapatlar, júrisler, ań awlaw saxnaları, Konfuciy etikası ruwxında násiyat beretuǵın hár qıylı epizodlar, Konfuciydıń portretleri hám t.b. Saxnalar biriniń ústine biri friz usılında jaylasqan bir-birinen ieroglif jazıwları menen bólinip turǵan. Bul jazıwlar olardıń mazmunın bildiredi. Súwretlew motivleri menen ieroglif jazıwlardıń qosılıwı keyingi dáwirlerde Qıtay óneriniń dástúriy belgisine aylandı. Relefleri sol dárejede tegis islengen, onı gravyura dep oylap qalıwǵa boladı. Releflerdiń barlıq maydanı qatnasıwshılar menen tolıq súwretlengen, real ómirden alınǵan saxnalar qıyalıy motivler menen tıǵız baylanısıp ketken. Sarayda sıylı miymanlardı kútiw máresimindegi adamlardıń figuraları jumsaq garmonikalıq ritmge boysınadı: elshilerdiń belleri búgilip, taǵamlar salınǵan ıdıslar saltanatlı túrde qoldan-qolǵa

berilip, sáwbetlesiwshilerdiń basları bir-birine áste burılǵan halda kórsetilgen. Saxna hayran qalarlıq dárejede mayda-shúydesine deyin qaldırılmaı sáwlelendirilgen. Bir neshe qabatlı saray qıyasına kesilgen kóriniste kórsetilgen. Tomengi friz, saltanatlı túrde sarayǵa miymanlardıń arbaların hám onnan shıǵıp kelip atırǵan uzın kiyimdegi adamlardı kórsetip tur. Kompoziciyanıń ortasında ataqlı jay iesiniń qıymıldamay otırǵanı kórsetilgen, onıń figurası basqalarǵa qaraǵanda ádewir iri etip súwretlengen. Joqarıda kútip alıw saxnasınıń ústinde, miymanlar ushın saz shertip atırǵan sazandeler jaylasqan. Saraydıń joqarǵı hám artqı tárepinde adamlardıń, quslardıń hám haywanlardıń figuraları súwretlengen. Relif saxnalar shárttiligine hám ulıwmalasqanına qaramastan ómirden alınǵanlıǵı kórinip tur. Jalpaq siluet anıq sızılǵan, ondaǵı da hár bir qıymıl, hár bir xáreket dál kórinip tur. Lyan-cı releflerinde ámeldarlardıń etekleri jelbirep, asıǵıp adım atıp baratırǵanı, shawıp baratırǵan atlardıń moynınan qushaqlap otırǵanları súwretlerde ayqın kórrsetilgen. [II. 23, 44-49]

Bul kórinislerdin ishinde belgili orındı diniy hám mifologiyalıq mazmundaǵı syujetler iyeleydi. Releftiń birinde Qıtaydıń birinshi qurıwshıları - Nyuyva hám Fusi kórsetilgen. Ańızlarǵa qaraǵanda olar adamlardı payda etip, jer súriwdi, platinalardı qurıwdı, hár qıylı qural-jaraqlar soǵıwdı úyretken. Bul qudayǵa teńlestirilgen qıtaylardıń ata – babaları, deneleri adamdıki, al quyırıqları jılandıki bolıp súwretlengen. Tórt frizge bólingen reliefke aspan planetaların, gúldirmamanı hám basqa da tábiyat qubılısların sáwlelendiretuǵın qudaylar súwretlengen. Gúldirmamanıń saqallı qudayı iynine balǵanı qoyıp, bultlardıń ústinde turǵan arbada otırǵanı, usınday bultlardıń ústinde baratırǵan samal ruwxlarınıń arbanı uzın jip penen tartıp baratırǵanı sáwlelendirilgen. Kompoziciyanıń oń tárepinde ruwxlar balǵalar menen bultlardı urıp shaqmaq shaqtırıp hám gúldirmamanı gúrkiretip atırǵanı kórsetilgen. Tómengi frizde Úlken Ayıw juldızlı pannosı kórsetilgen, olardıń sheńberi bolıp, óz-ara sızıqlar menen birikken juldızlardıń jaylasıwınan birden tanıp alıwǵa boladı. Ortada juldızlardıń qudayı otırıptı hám oǵan jeti wákil sawǵalar alıp kiyatır. Releftiń basqa jerleri hár qıylı figuralar menen toltırılǵan. Bul

jerde quslar, aspan ruwxları, aydarhalar, kishkene juldızlardıń qudayları ózleriniń planetaların qollarına uslap turıptı. Áyyemgi qıtaylılardıń ilimiy bilimleri áyyemgi mifologiyalar menen tıgız baylanısta bolǵan. Biraq bul jerde qudaylar hám ruwxlar abstrakt simvollar túrinde emes, al adamlar kórnisinde berilgen. Solay etip diniy temanıń kórsetiliwi Xan dáwirin bayanlap beriwshi xarakterge iye. Shandundaǵı basqa bir qoyımshılıqtan ziyapatlar, bázimler haqqında kórinisler tabıldı. Ol kóbirek názikligi, izbe-izligi hám reallıǵı menen ózgeshelikke iye.

Házirgi waqıtta Xan dáwirinen qalǵan qoyımshılıqlardan tabılǵan oǵada kóp sandaǵı relief shıǵarmaları belgili. Olar mámlekettiń hár qıylı rayonlarınan tabılǵanına qaramastan, bir qıylı aǵım ózgerisleri menen ayırılıp tur hám mazmunı jaǵınan bir-birine júdá jaqın. Olardıń hámмесinde ziyapatlar hám ań awlawlar, mifologiyalıq saxnalar hám t.b. kórsetilgen. Súwretlegen kórkemlik sıpatı jaǵınan joqarıda ayılǵan relefler qatarında Sichuan provinciyasındaǵı tas plitaǵa oyıp islengen releflerdi kirgiziwge boladı. Olar U Lyan-cı releflerine qaraǵanda erkinirek hám ómirge jaqınraq. Sebebi, olar rásmiy talaplar menen sheklenbegen.

Sichuan relefleriniń syujetleri hár qıylı, olardıń ishinde ómirden alınǵan saxnalar kóbirek ushırasadı. Usınday releflerdiń birinde atlardıń kópir arqalı tartıp baratırǵan arbası súwretlengen. Atlar kópirdiń ústinen uship baratırǵanday. Olardıń shabısı dım tez bolǵanlıqtan tuyaqları jerge tiymeydi, al degershikleri sonshellı tez aylanǵanlıqtan, kegeyleri da kórinbeydi. Eki attın shabıwı ritimniń birligi, obrazlardıń uqsashlıǵı menen berilgen, biriniń artına biri jaylasqan juwan moyınları hám attın ayaqları birdey. Arbada otırǵan hákimler usı ritmikalıq usılda súwretlengen, qıymaldamaytuǵın ózlerin artqa taslap turǵan figuralar biri ekinshisin dál qaytalap tur. Bul janrlıq saxna sonday sheberlik penen berilgeni kórinip tur. Bunday ómirdi baqlawshılıq hám tereń biliwshilik Qıtay kórkem ónerinde bunnan burınǵı dáwirlerde bolmaǵan.

Xan dáwirindegi releflerde diniy hám saray syujetlerinen basqa ápiwayı xalıqtıń ómiri hám miyneti da súwretlengen. Sichuan qoyımshılıqlarınıń biriniń diywalıń bezep turǵan Chendu releflerinde tas duzın alıw procesi kórsetilgen. Taw

peyzajınıń aldında hár qıylı jóneliste baratırǵan anıq adamlardıń siluetleri kórsetilgen. Duzdı alıw procesi onı puwlandırıw hám keptiriw izbe-izlikte kórsetilgen. Ápiwayı ǵana islengen bloklarda úlken qazanlardan adamlar shelekler menen duzlardı kóterip alıp atır. Olardıń qolları qaltırıp ayaqları awırılıǵınan mayısqań. Oń jaqta shertektıń astında biyik malaqay kiygen hákimge tájim etip eńkeygen qullar duz alıp kelip bermekte. Bul súwretler sxemalıq turde orınlangan, figuralar shártli turde berilgen, biraq háreketlerinde adamlardıń búkiriyege belin ustanıń awır miynetti kórsetkisi kelgeni bilinip tur. Bul relefler Xan dáwirindegi shayırlardıń qosıqlarına sáykeslesken, sebebi olardıń qosıqlarında ápiwayı hám anıq sózler menen adamlardıń sezimleri, awır qulshılıq ómirdiń azapları haqqında ayılǵan.

Chendudegi relefler xalıq turmısınan alınǵan saxnalarǵa bay. Bul jerde an awlaw, balıq awlaw, bazardaǵı saxnalar, xalıq oynıları kórsetilgen.

Qábirlerdiń diywalları músınshilik releflerden tısqarı reńli súwret penen bezelgen. Olar haqqında saqlanıp qalǵan bir neshe úlgi boyınsha bilip alıwǵa boladı. Bul súwretlerdiń syujetleri marhum adamnıń ómirinen alınatuǵın bolǵan. Xenan súwretlerinde óz-ara sóylesip turǵan adamlar jaqsı kiyingen, hayallar baslarına merwert monshaqlar taǵıp shashların túrmeklegen. Kórsetilgen figuralar jalpaq siluetlerde berilgen, boyawlar taza reńlerde kórsetilip, ustalar tárepinen qızıl reń kóp paydalangan. Adamlar qıymılǵanda kiyimleriniń jıyıqları jıńışke sızıqlar menen belgilengen.

Xenan súwretlerinde releflerdegi qıymıldı kóp, figuralardıń qol siltewleri, sáwbettiń hám jaǵdaydıń xarakterin jetkerip beredi, biraq artındaǵı boslıq hesh nárese menen tolıtırılmaǵan, bólek-bólek toparlarǵa bólingen uzın-shubay adamlardıń figuraları súwretlengen. Lyaoyandaǵı (Lyaodun provinciya) súwretler basqa xarakterge iye, olar Xenan súwretlerinen dinamikalıq jaǵınan qalıspaydı hám anıq bir kompoziciyaǵa iye. Súwretler hár qıylı ataqlı adamlardıń turmısı menen baylanıslı saxnalar, cirk programması, sazandelerdiń sáz shertip atırǵan saxnaları, zıyapatlar hám t.b. kórsetilgen. Xenan súwretlerine qaraǵanda bul shıǵarmalardıń

koloriti biraz bay. Bul jerde hám aspan kók, sıya hám sargısh qızıl reńler kútá názik birikpelerde berilgen.

Lyaoyan rospislerlerden misalı retinde dástúriy syujete órinlangan shıǵarmanı, arbada sayaxatka shıqqan ámeldarlardı kórsetken saxnanı atap ótemiz.

Súwretshi óziniń bar dıqqatın baylardıń ómirin hám turmısın múmkin bolǵanınsha ráńbáreń hám hár túrli qılıp kórsetiwge háreket etedi. Ol burınnan paydalanılıp kelinggen dástúriy sxemalar hám usıllardı alıp, olarǵa kórkem batırılıq hám dóretiwshilik fantaziyasın kirgizedi. Qıymıldılardıń hár qıylı xarakterin kórsetiw ushın xudojnik figuralardı frizler túrinde emes, al súwrettiń barlıq maydanı boylap shashıp taslaydı. Jasil shóptiń ústindegi atlar ashıq reńlerde anıq etip berilgen. Olar jaqsı bezelgen arbalarda adamlardı alıp shawıp baratır. Arbalardaǵı hám izindegi adamlar oraylıq orındı iyeleydi. Degershiklerdiń jıńışke qara kegeyleri tez-tez aylanıp, atlar shıdamsızlıq penen basların silkip, arbanıń artındaǵı shabarmanlardıń uslap qalıw nátiyjesinde ayaqların bir tegis basıp kiyatır. Al erkinlikke jiberilgen basqa atlar qattı shawıp baratır. Olardıń qıymıldıları arnawlı turde mayda-shúydesine deyin kórsetilgen. Bunıń ushın súwretshi olardı hár qıylı rakurstan alǵan: gá atlar joqarı ayaqların kóterip ústindegi adamdı ılaqtırıp taslaǵısı kelgendey, gá shawıp baratırıp basın artqa buradı. Bul saxna júdá úlken baqlawshılıq penen salınǵan. Súwretshini hár bir figura qızıqtıradı. Adamlardıń shash túrmekleri hám kostyumları, arbadaǵı bezew qızıl lentaları, atlardıń moynındaǵı júwen, adamlardıń deneleriniń burılıwı júdá anıq berilgen. Hár bir detaldıń hár bir qıymıldınıń úlken erkinligi hám onıń menen birge úlken mánige iye bolıwı Xan dáwirindegi jivopistiń xarakterli belgilerinen bolıp esaplanadı. Adam hám onıń ómiri jivopistiń tiykarǵı mazmunına aylandı. Bul dáwirde ele adamnıń ishki dúnyasın ashıp beriwge súwretshiler umılmaytuǵın edi. Adamlardıń sáwlelendiren túrлерinen de sezimlerdi kóriw múmkin emes edi. Biraq xarakterli qozǵalıslardı baqlawda, adamnıń sırtqı kórinisin, ne nárse menen shuǵıllanıp atırǵanlıǵın kórsetiwde jivopis aldınǵı dáwirlerge qaraǵanda ádewir alǵa ilgeriledi.

Xan dáwiriniń xalıq óneri jarqın úlgeri retinde relefler sıyaqlı, qábirlerge qoyıwı maqsetinde islengen, mayda terrakot músınlerdi ayıp ketiwge boladı. Bunday zatlar tek ǵana baylardıń qoyımshılıǵınan tabılǵanı joq, al jámiyettiń hár qıylı qatlamındaǵı adamlardıń qábirlerinde de tabıldı. Qoyımshılıqlarda saqlanıp qalǵan ápiwayı figuralar menen bir qatarda kórkemlik jaqtan joqarı bahalanatuǵın realistlik shıǵarmalar da ushırasadı. Ustalar terrakot shıǵarmaların dóretkende qaǵıyda tiykarında islemegen hám mámlekette hár qıylı xalıqlardıń jasawınan kelip shıǵıp, adamlardı súwretlegende etnografiyalıq ózgesheligin kórsetiwge háreket etken. [II. 38, 93-97]

Qızdı súwretleytuǵın keramikalıq músın usılardıń biri. Qız qolın keń jeńlerdiń ishine jasırıp, uzın kóylekte tur, kóylektiń jeńleri mayda jıyıqlarǵa iye. Dıqqat tartatuǵın tiykarǵı nárese bul qızdıń domalaq at jaqlı beti hám jińishke uzın kózleri. Qızdıń denesi hayran qalarlıq dárejede haqıyqatlıqqa jaqın etip dóretilgen hám óziniń ápiwayılıǵı menen ajıralıp tur. Bul ápiwayı adamnıń músınshilik portreti Xan dáwirinde rásmiy ónerden qatan túrde ayrılıp turadı. Usınday belgilerge Sıchuan provinciyanıń 1954 jılı qazılmalardan tabılǵan attıń figurası da tán.

Músinshliktiń ólshemi oǵada úlken (biyikligine bir metrden úlkenlew), Xan dáwirinde bunday keramikalar jekke siyrek ushıraydı. Músindegi at tuyaqları menen jerdi qazıp atır, sırtınan qaraǵanda adamǵa shıdamsızlanıp turǵanı bilinip tur. Attıń figurası júdá kúshli sheberlik penen orınlanǵan. Bul jerde tiykarǵı nárese retinde jas, qızıp turǵan attıń xarakterin kórsete biliwi názerde tutılǵan. Xan dáwirinde kóplegen terrakot qábir músınleri kóbinese qoyımshılıqqa jaylardıń modeli menen birge áyyemgi qıtaylardıń turmıs jaǵdayların jetkerip beretuǵın janrlıq saxnalardan ibarat bolǵan shıǵarmalar menen birge qoyılǵan.

Xan dáwirindegi ónermentshilik orınlanıw formaları hám texnikası menen aldınǵı dáwirlerdegi dóretpelerge qaraǵanda biraz parıq qıladı. Qola ıdısları juqa hám burın islegenlerge qaraǵanda naǵıstan az paydalanǵan. Burınǵıday oyma naǵıs hám altınnıń puwın jalatıw elege deyin qollanıladı.

Bul dáwirge tiyisli úlken ólshemde keramikadan islengen ıdıslar kóp sanda tabılǵan. Keramikalıq ıdıslardıń sırtı jasıl hám altın qonır glazur menen bezelgen bolıp, forması hám naǵısları boyınsha qola ıdıslarǵa uqsaydı.

Ashıq reńlerge boyalǵan keramikalıq ıdıslar Xan dáwirinde keń tarqalǵan edi. Chjango dáwirindegidey naǵıslar ıdıslarǵa mineral boyawlar menen otqa taplanıp bolǵannan keyin boyalǵan. Tiykargı Xan naǵısları geometriyalıq bolıp, gorizontál sıızıǵıq tárizinde salınǵan hám birewi-birewinen qara sıızıq penen ayrılıp turǵan. Bul naǵıslar simvolikalıq mániske iye emes, olar kóbirek buyımda bezew maqsetinde salınǵan. Kolorit jaǵınan bul ıdıslarda kóbirek qızıl, aq, jasıl reńlerden paydalanǵan.

Turmısta Xan dáwirinde qola aynalarınan keń paydalanǵan, olardıń birinshi úlgeri Chjango dáwirine barıp taqaladı. Bul aynalar qoyımshılıqqa ólgen adamdı jaman ruwxlardan saqlawı ushın birge kómilgen. Chjango dáwiriniń kútá juqa aynalarına qaraǵanda, Xan aynaları domalaq yamasa kvadrat formasında bolıp, úlken hám awır bolǵan. Aynanıń artqı tárepinde relefli súwretler salınǵan bolıp Xan dáwirinen burın ushıraspaǵan lirikalıq, simvolikalıq hám násiyatlıq mazmundaǵı jazıwlar ushırasadı. Xan aynaları, Chjango aynaları sıyaqlı altın menen jalatılıp inkrustaciya qılınǵan. Syujetleri hám motivleri kóbinshe haywanlardan hám simvolikalıq belgilerden ibarat bolǵan (olsheń uskeneler), olar Konfuciý úgıt-nasiyatları tiykari menen baylanısta bolǵan. Sol táliymattan kelip shıǵıp, aspandı domalaq, al jerdi kvadrat formada qabıl etken («cirkul hám ugolniksiz durıs sheńber sıızıw múmkin emes, demek adam qaǵıydalarǵa boysınıp jasawı kerek»). Xan aynalarınıń úlgeri retinde Pekin muzeyindegi aynanı keltirsek boladı. Onıń artqı jaǵında bir-birinen shıqqan sheńberler menen geometriyalıq naǵıs salınǵan. Aynanıń ortasında joqarı usılında relief jırtqısh haywan menen aquwdıń súwreti hám eki, simmetriyalı jaylasqan qudayǵa sıyınıw saxnaları kórsetilgen. Aquwdıń hám onıń izinen quwıp baratırǵan jırtqısh haywan júdá kúshli tásirlik penen jetkerilip berilgen. Bul jerde shıǵarmanıń skif «haywan aǵımına» jaqınlıǵın kóriwge boladı.

Xan dáwirinde islengen buyımlardıń ishinde nefritten jasalǵanları úlken sheberligi menen ajralıp turadı. Nefrit tasınan islengen júzikler, adamlardıń hám

haywanlardıń statuetskaları hám basqa da zatlar, tastıń ústinen sıypaq ısıp tegislengenı hám júdá názik naǵısları menen kózge túsip turadı. Usı shıǵarmanıń biri qarsı ilgek biyik relief penen qıyalıy, eki shetinen tómén karay, fantastikalıq haywanlardıń, eńbeklep kiyatırǵanı kórsetilgen. Eki haywanda iyreńlep ózleriniń deneleri menen spiral turindegi naǵıstı payda etip tur. Figuralar tasqa jabısıp tur, tek ǵana basları bir nárseden qorıqqanday joqarı kóterilgen túrde sáwlelendirilgen.

Qıtaydan Batıs Aziyaǵa hám Evropaǵa shıǵarıp satılatuǵın Xan kesteleri hám jipeklerdegi kórkem naǵıslar oǵada úlken sheberlikten derek beredi. Ol jipek gezlemelerde ápiwayı ǵana motivler súwretlengen, atlardıń ústinde shawıp baratırǵan adamlar, balıqlar, ieroglif jazıwlar. 1924 j. Noin-Ula (arqa Mongoliya) qoyımshılıqlardı qazǵanda P.Kozlovtıń espediciyası tawǵan belgili Xan dáwirine tiyisli gezlemelerde, taw arasında terekler hám tawlar, olardıń ústinde otırǵan quslar sáwlelendirilgen. Súwretlengen syujet toyǵın qızıl fonǵa altın sabaq penen kestelengen. Shártli túrde kórsetilgen jıńışke ayaqlı ushlı, párleri bar quslar hám ústinde terekler ósip turǵan úlken tawlar, dekorativligi menen ajıralıp turatuǵın dinamikalıq kompoziciya payda etedi. [II. 43, 77-79]

Áyyemgi Qıtay kórkem óneri ulıwma Qıtay keleshek mádeniyatınıń rawajlanıwına óziniń úlken úlesin qostı hám óner jollarınıń qalıplesiwinde áhmiyetli rol oynadı. Áyyemgi Qıtay mádeniy jetiskenlikleri shıǵıstıń basqa da elleri Yaponiya, Koreya, Indo-Qıtay, Mongoliya ushın da úlken áhmiyetke iye boldı.

JUWMAQLAW

Kórkem óner adam xızmetiniń ayırıqsha tarawı sıpatında, óziniń wazıypaları, sıpatı, professional súwretshilerdiń xızmeti menen tek ǵana miynettiń bóliniwı nátiyjesinde payda boldı. Kórkem óner háweskerleriniń ózine tán anlaw forması hám dóretiwshilik miyneti tiykarınan júdá eski, sebebi adamlar miynet etiw barısında qorshap turǵan dúnyanı úyrenip hám bilip bargan, bul process jámiyettiń klasslarga bóliniwinen burın bolǵan. Aqırǵı 100 jıllıqta arxeologiyalıq ashılıwlar nátiyjesinde bizler kóplegen alǵashqı adamlardıń dóretiwshiligine guwa boldıq. Bul jarlar: taw ústine túsirilegen súwretler, tas hám súyeklerden islengen músınler, kiyiklerdiń súyekleri hám tas plitalardıń ústine salınǵan súwret hám ornamental naǵıslar. Olar Evropa, Aziya hám Afrikadan tabılǵan. Bul dóretpeler kórkem óner dóretiwshiligi haqqındaǵı túsiniktiń payda bolıwınan burın júzege kelgen. Bulardan kópshiligi buǵa, bizon, jabayı at, mamont figuraların súwretlegen, sol sebepli bular tek qımbat tariyxıy estelik bolıp qalmay, kórkem shıǵarma retinde óziniń kórkemlik kúshin joǵaltpaǵan hám tamashagóyde qızıǵıwshılıq oyatadı. [II. 27, 89-93]

Dóretpeler óziniń buyım xarakteri menen izertlewshiler kórkem ónerdiń payda bolıwı hám qalıplesiw jolların úyreniw ushın qolaylı sharayat dúzip beredi. Mádeniyattıń basqa túrleriniń (erte dástan etapları, muzıka, ayaq oynınıń kelip shıǵıwın úyreniw ushın qosımsha maǵlıwmatlardı zamanagóy qáwimlerden, uqsaslıq hám salıstırıw jolı menen izlese hám ol úlken qıyınshılıqlardı payda etse, jıvopis, músınshilik hám grafikanıń «balalığı» kóz aldımızda anıq kórinedi. Ol adamlar jámiyetiniń balalıq dáwirine sáykes kelmeydi. Onıń kelip shıǵıwında tariyxıy baylanıs bar. Eń baslamasında alǵashqı-qáwimlik dúzilisi qalıplesken. Adam óziniń fizikalıq rawajlanıwı menen házirgi zaman adamınan hesh qanday parqı bolmaǵan, ol sóyley alatuǵın, tastan hám súyekten, múyizlerden ádewir quramalı qurallar soǵa alatuǵın bolǵan. Bul dáwir adamı urıwlıq jámiyetlerge toplanıp, nayzalar hám oqlar járdeminde úlken haywanlardı awlay baslaǵan. Urıwlar qáwimlerde biriktirilgen, solay etip matriarxat júzege kelgen.

Algashqı adamnıń házirgi kórinisindegi adamnan ajıralıp turıwı, qol hám aqıl pisip kórkem óner dóretiwshiliginiń jetilisiwine aradan 900 mın jıldan kóbirek waqıt ótiwi kerek edi.

Solay etip birinshiden: «miynet – mádeniyattan burınlaw payda boldı» (bul pikirdi G.Plexanov «Mánzilsiz xatlar» miynetinde dáliyllep ótken), ekinshiden: miynettiń rawajlanıw tiykarında mádeniyat payda boldı. Biraq ne sebepli paydalı, ámelde kerekli bolǵan miynet qurallarınıń islew menen birge áyyemgi adam «kereksiz» bolǵan súwretlerdi soǵıp baslaǵan? Tap usı soraw kóplegen ilimiy pikirlerdiń payda bolıwına hám alımlardı biraz shiyelenistiriwine alıp keldi.

Dáslepki mádeniyattıń payda bolıwına baǵıshlanǵan ilimiy miynetlerdi K.Byuxer, K.Gross, E.Grosse, Lyuke, Vrëyl, V.Gauzenshteyn hám basqalar jazǵan. Olardıń pikiri boyınsha dáslepki adamlar «mádeniyat penen mádeniyat ushın» shuǵıllanǵan. Kórkem dóretiwshiliktiń birinshi hám belgili stimuli adamda tábiyiy bolıp, oyınǵa umtılwın kórsetedi. «Oyın» teoriyası Kant hám Shiller estetikasına tiykarlanıp jámlengen. Bul pikir boyınsha estetikalıq, kórkemlikti bastan keshiriwleriniń baslı belgileri «erkin oylaw kórinisine» umtılwı – bul umtılwılar qanday da ámeliy maqsetler, logika hám ádep-ikramlıq bahalawlardan ǵárezsiz.

Estetikalıq dóretiwshilik niyetler, qorqınıshlı húkimdarlıq kúsh hám muqaddes húkimshilik nızamlar arasında, úshinshisi: kewilli húkimshilik hám kórinis arasında turǵan oyın patshalıǵı. Usı bilinbey turǵan oyın húkimdarlıǵı adamdı hár qıylı múnásibet hám baylanıslardan azat qıladı hám fizikalıq hám ádep-ikramlıq tiykarǵı mazmunlarınan bosatadı. [II. 28, 111-117]

Bunnan basqa kóp sanlı (sonıń ishinde etnografiya) maǵlıwmatlar boyınsha súwretler (sonıń ishinde ayaq oyın hám basqa dramalıq saxnalar) áhmiyetli hám ámeliy turmısqa kerekliginen payda bolǵan. Onıń menen máresim (ritual) ótkeriw háreketleri baylanıslı bolǵan, ańnıń sátti bolıwın táminlew maqsetinde islengen máresimler; bul márısımderde totem mádeniyatına (totem – hár qáwimniń qorgawshı haywanı) baylanıslı qurbanlıqlar berilgen. Ań saxnalarında jabayı

haywanlardıń nıqapların taǵıp alǵan adamlar, oqlar menen jaralanǵan hám qan aǵıp turǵan jabayı haywan kórinisi túsirilgen súwretler saqlanǵan.

Bul teoriyanıń jáne bir kórinisin atap ótiw shárt. Bunda teoriya ájayıp ózine tán seziwdiń, biologiyalıq tábiyiy tuwılıw tiykarı tek ǵana adamlarda bolıp qalmaq, bálkim haywanlarǵa da tán nárseler bolǵan degen pikirde toqtaydı. Shiller idealizmi «erkin oyındı» adamnıń ruwxınıń káramatlı qásiyeti hám tek adamǵa tiyisli dep túsindirgen bolsa, turpayı pozitivizmlik kóz-qarastaǵı alımlar bul qásiyetti haywanlar dúnyasında qollandı. Olardıń pikiri boyınsha kórkem óner biologiyalıq ózin-ózi bezew instinktınan kelip shıqqan.

Reńler, sıızıqlar, dawıs hám isler adam organizmine óz tásirin ótkizip – olardıń birewleri kúsheyttiriwshi jaǵımsız, basqası qarama-qarsı bekkemlewshi hám aktiv tuwrı funkciya tárepine járdem beredi. Bul ózgeshelikler adam hám onıń kórkem háreketinde esapqa alınadı, biraq onıń tiykarı bolıp esaplanbaydı. Paleolit adamnıń úngirdiń diywallarına jabayı haywan figuraların sıızıp súwretlew, instinkt tiykarında islenbegen: bul sanalılıq hám anıq maqsetke baǵdarlanǵan dóretiwshilik akt bolıp, tábiyat kúshlerin meńgeriw jolında aqıl juwırtıp rawajlanǵan.

Anıq maqsetke erisiw ushın adam tábiyiy obekt hám onıń nızamlı qásiyetlerin biliwi shárt. Bilimge bolǵan uqıplılıǵı birden payda bolmaydı. Ol adamnıń tábiyatqa tásir etiw procesinde rawajlanadı. Usı uqıplılıqtıń táhiri nátiyjesinde kórkem óner payda boladı, ol miynettiń birinshi haywan obrazı instinktli ápiwayı miynet formasınan qutılǵanınan keyin payda boladı. Kórkem óner, ásirese, súwretlew óneri óziniń kelip shıǵıw deregine qaray adamnıń sana sezimi rawajlanıp baslaǵanǵa shekem miynettiń bir bólegi bolǵan.

Adam haywan súwretin sala otırıp, ózin bayqaw tásirlerin sintezlegen. Ol isenimli halda onıń kelbetin, háreketlerin, qılıqların, hár túrli jaǵdayların úyrenip, soń sáwlelendirgen. Adam óz bilimin kórsete bilgen hám bekkemlegen. Usınıń menen bir qatarda adam ulıwmalastırıwdı da úyrenen: bir buǵa súwretlengen kóriniste, barlıq buǵalarǵa tán ózgesheliklerin kórsetiwge háreket etilgen. Bul bilimler adamǵa sana-seziminiń qalıplesiwine úlken túrtki bolǵan. Sol sebepli

kórkem dóretiushilik adamnıń sana-sezim qábiletiniń qáliplesiwinde hám onıń tábiyatqa qatnasında progressiv áhmiyetke iye dep aytıwmızǵa boladı. Tábiyattı adam áste aqırınlıq penen úyrenip barǵan. Solay etip, algashqı súwretlew óneri – bir waqıttıń ózinde tábiyattı izertlep bilip barǵanı sebepli ilimniń payda bolıwına túrtki bolǵan.

Áyyemgi jámiyet qulshılıq dúziminiń barlıq basqıshlarınan ótken. Qıtaydıń tariyxı bizlerge qulshılıq dúziminiń órnawı, onıń rawajlanıwı hám qulawınan baslap feodallıq dúzimge ótiwge shekemgi dáwirdi kórsetip beredi. [II. 1, 76-79]

Súwretlew óneri tariyxı sabaqlarınıń tiykarǵı maqseti oqıwshılardı arnawlı bilim hám tájiriybeler menen qurallandırw jáne watanǵa sadıqlıq ruwxında tárbiyalawǵa qaratılǵan. Ol sabaqlarǵa, predmetlerge hám waqıya hádiyselerge, súwretlew ónerine estetik qatnasıqlardı qáliplestiredi, olardıń gózzallıǵın ańlay biliw túsiniǵın rawajlandıradı.

Súwretlew iskusstvosi sabaqları processinde oqıwshılardıń kórkemlik dóretiushiligi hám sezgirliǵı ósedi, kórkemlikti pikirlew sheńberi keńeyedi. Olar zattıń ózine qarap, tema tiykarında, oylaǵanların kóz aldına keltirip súwret salıwdı, dekorativ-ámeliy jumıslar islewdi, quramalıraq is usılların atqarıwdı ózlestiredi.

Oqıwshılardıń bilim, tájiriybe hám kónlikpelerine qoyılatuǵın talaplar artıp baradı. Bul oqıwshılardan burınǵıǵa qaraǵanda kóbirek óz betinshe, wazıypaǵa dóretiushilik penen jaqınlasıwdı talap etedi. Hár bir sabaqtıń maqsetin anıqlawda hám ámelge asırıwda rawajlandırıwshı, tárbiyalawshı baǵdarlardı belgilep alıw lazım.

Sol nárseni ayırıqsha atap ótiwimiz kerek, yaǵnıy házirgi kúnde súwretlew ónerin oqıtıwda balalardıń dóretiushiligin arttırıw, qorshaǵan ortalıqtı hám kórkem-ónerdegi gózzallıqlardı sezdiriw, iskusstvo shıǵarmaların túsiniw oqıwdıń texnikalıq qurallarınan nátiyjelirek paydalanıw, emocional estetik jaǵday payda etiw, predmetler aralıq baylanısqa ayırıqsha kewil bóliw, sabaqtıń barısında problemalıq jaǵdaylar keltirip shıǵarıw, sabaqlardı oyın túrinde ótkeriw arqalı olardıń aktivligin arttırıw, barlıq sabaqlarda kórgizbeli qurallardan maqsetke

muwapıq paydalanıw, ásirese oqıwshılardı óz betinshe islew hám bilim alıwǵa úáretiw ayırıqsha áhmiyetli.

Suwretlew óneri iskusstvasınıń tiykarǵı wazıypalarınıń biri oqıwshılardıǵa estetikalıq, atap aytqanda kórkemlik beriwden ibarat. Estetikalıq tárbiya bul oqıwshılardıń turmısındaǵı, tábiyattaǵı, iskusstvadaǵı adamlardıń ózara qatnasıǵındaǵı gózzallıqlardı tolıq túsiniw uqıbın tárbiyalaw hám gózzallıq nızamlıqları tiykarında tvorchestvasın ósiriwden ibarat. Óytkeni, gózzallıq adamlardıń aqıl-oyına, kewil-kúshine, erkine tásir jasap, ruwxıy dúnyasın bayıtadı.

Solay etip, mektepte suwretlew ónerin oqıtıw arqalı bir qatar tálim tárbiyalıq wazıypalar ámelge asırıladı. Bul wazıypalardı ámelge asırıw oqıwshılardıń oy-órisin rawajlandırıwǵa múmkinshilik beredi, olardıń qorshaǵan ortalıq tuwralı túsiniqlerin ulıwmalastıradı hám tereńlestiredi. Usılardıń tiykarında balalarda dúnyaǵa kóz-qaras qalıplestiriledi.

Belgili, gózzallıq sırların úyreniw arqalı insanlardıǵa tiyisli jaqsı páziylet-keleshekke jetelew boyınsha basqa bir taraw oqıtıwshısı suwretlew, qol óner bere alatuǵın wazıypanı atqara almaydı. Shınında da, oqıwshı hám jaslardı estetikalıq hám morallıq kapalatqa jetkeriw, olardıǵa hár tárepleme ruwxıy azıq beriwde suwretlew, qol óneri qániygeliginiń imkaniyatları keń.

Mámleketimiz keleshegi ushın Oliy Májilisiniń IX sessiyasında qabıl etilgen kadrlar tayarlaw boyınsha milliy dástúrdiń ámelge asırılıwı júdá úlken áhmiyetke iye bolıp esaplanadı.

Ózbekstannıń birinshi Prezidenti I.A.Karimovtıń «Bárimiz jaqsı ańlap alıwımız kerek, ómirimizdiń basqa tarawlarındaǵı awhal, ámelge asırılıp atırǵan reformalarımızdıń nátiyjeliligi áweli halq ruwxıylıǵınıń tikleniwi, bay tariyxıy miyraslarımızdıń keń úyreniliwi úrip-ádetlerimizdiń saqlanıwı, mádeniyat hám óner, pán hám tálim rawajlanıwı menen úzliksiz baylanısta» - degen sózleri menen ruwxıylıqtıń biyik shıńlarına umtılıwǵa únleydi. Bunıń ushın tálim alıp atırǵan hár bir oqıwshını ózinde bar qábiletin bayıtıp onı praktikalıq, teoriyalıq jaqtan

shákllendiriw maqset etip qoyılǵan. Tálimniń nátiyjelilik kriteriyası, onıń xalqara standartlar talaplarına juwap beriw menen belgilenedi.

Ǵáressiz Ózbekistanımızda úzliksiz bilim beriwdi bayan etiw jańa bilimlendiriw standartı tiykarında bilim hám tárbiya beriwde qayta etiwde kirisilgen házirgi kúnde oqıtıwshınıń iskerligine onıń pedagogik sheberligine júdá itibar beriledi.

PAYDALANĖAN ĀDIBIYāTLAR:

I. Konstitutsiya, Ŗzbekistan RespublikasiniĖ nizamlari, Ŗzbekistan Respublikasi birinshi prezidenti I.A.KarimovtiĖ miynetleri, Ŗzbekistan Respublikasi prezidenti Sh.M.MirziyoevtniĖ ra`smiy materiallari:

1. Ŗzbekistan Respublikasi Konstitutsiyasi. T.: Uzbekiston, 2003
2. Ŗzbekistan Respublikasi Kadrlar tayarlaw milliy da`suri. T., 1997
3. «Tālim tuwrisinda» Ŗzbekistan Respublikasi Nizami. T., 1997
4. Karimov I.A. Barkomol avlod orzusi. T., 1999
5. Karimov I.A. Buyik kelajak sari. T., 1998
6. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, o`zbekiston sharoitida uni bartaraf etish yo`llari va coralari. T., 2009
7. Karimov I.A. Joqari mānawiyat – jeĖilmes kush. T., 2008
8. Karimov I.A. Ŗzbekistan XXI āsir bosagāsinda. T., 1997
9. Sūwretlew Ŗneri. Uliwma orta tālimniĖ māmleketlik tālim standartı hām oqıw dāsturi. T., Sharq, 1999

II. Monografiya, kitaplar hām toplamlar:

1. Алпатов М. В. Всеобщая история искусств. М., Л., 1948. Т. 1.
2. Афанасьев В., Луконин В., Померанцева Н. Искусство Древнего и Ближнего Востока. Малая история искусства. М., 1976.
3. Бузескул В. Открытия XIX и начала XX в. в области истории древнего мира. - Пг., 1923.
4. Варшавский А. Города раскрывают тайны. - М., 1967.
5. Васильев Л.С. Древний Китай. Учебное пособие: в 3-х т. М., Восточная литература, 2000
6. Власов В. Г. Стили в искусстве. Т. I. СПб., 1995.
7. Всеобщая история архитектуры. В 12 т. - М., 1970. Т.1.
8. Всеобщая история искусств. В 6 т. - М., 1956. Т.1.
9. Гомбрих Э. История искусства.- М., 1998

10. Грэй Джон Генри. История Древнего Китая. М., Центрполиграф, 2006
11. Дмитриева Н.А. Краткая история искусства. М., 2004
12. Дмитриева Н.А., Виноградова Н.А. Искусство Древнего мира. Очерки. М., 1989
13. Западная Азия. Серия «Обычаи народов мира». М.: «Мир книги», 2010.
14. Зарецкая Д.М., Смирнов В.В. Мировая художественная культура (Западная Европа и Ближний Восток). М., 2002
15. Искусство Восточной Азии: Габриэле Фар-Бекер — Санкт-Петербург, Tandem, 2007.
16. Искусство Древнего Востока. Памятники мирового искусства. - М., 1968.
17. История Древнего Востока: Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. Ч. 2: Передняя Азия, Египет. М., 1998.
18. Искусство Древнего мира. М., Просвещение, 1980
19. История искусства зарубежных стран /Под ред. П.В.Преображенского. В 3 т. - М., 1962. Т 1.
20. История искусства зарубежных стран. Т.1. Первобытное общество. Древний Восток. Античность. (под ред. Доброклонского М.В. и Чубовой А.П.). 3 изд. М., 1979.
21. Кинлж Джеймс. Китай, который потряс мир. М., АСТ, 2008
22. Китай и окрестности. Мифология, фольклор, литература. Труды Института Восточных культур и античности. М., РГГУ, 2010
23. Кравцова М.Е. История культуры Китая. М., Издат. Лань, 2011
24. Краткая художественная энциклопедия. Искусство стран и народов мира, т.I-V. М., 1962-1981.
25. Культурогенез Древней Центральной Азии: В. М. Массон — Санкт-Петербург, Филологический факультет, 2006.
26. Лазарев М. С. Западная Азия: этнополитическая ситуация / Институт востоковедения (Российская академия наук). . М.: «Наука», Издательская фирма «Восточная литература», 1993.

27. Любимов Л. Искусство Древнего мира. М., 1980.
28. Масперо А. Религии Китая М., 2004
29. Меликсетов А.В. История Китая. М., Издат МГУ, 2007
30. Мириманов В.Б. Первобытное и традиционное искусство. М., 1973.
31. Мировая художественная культура (под ред. Б.А.Эренгресс) М., 2001
32. Мифы народов мира, т. I-II. М., 1980.
33. Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. 1-2. М., 2000-2002.
34. Немировский А.И. История древнего мира. Античность. Учебник для студентов вузов. М.: Русь-Олимп, 2007
35. Пиотровский Б. Б. Кармир-Блур: Альбом. - М., 1973.
36. Прошин Н.И., Куракова Л.И. Зарубежная Азия: общий обзор, Юго-Западная Азия. Энциклопедия «Страны и народы». М.: «Мысль», 1979.
37. Реальный словарь классических древностей по Любкеру. СПб., 1885 (современное переиздание: Любкер Ф. Реальный словарь классических древностей. Т. 1-3. М., 2001).
38. Рогинский Я.Я. Об истоках возникновения искусства. М., 1982.
39. Рубинштейн Р. И. У стен Тейшебаини. - М., 1975.
40. Садохин А.П., Грушевицкая Т.Г. Мировая художественная культура М., 2001
41. Словарь античности. М., 2000.
42. Словарь по Древнему искусству. М., 1989.
43. Столяр А.Д. Происхождение изобразительного искусства. М., 1985.
44. Троеслоие (Сань-Цзы-Цзин). Культурология, мифы, легенды, эпос. М., Издат. Русская панорама, 2012
45. Холл Дж. Словарь сюжетов и символов в искусстве [1974]. Пер. с англ. А. Майкапара. М., 1996.
46. Хрестоматия по мировой художественной культуре (сост.: Зарецкая Д.М., Смирнов В.В.) М., 2000

47. Языки мира: Древние реликтовые языки Передней Азии / РАН. Институт языкознания. Под ред. Н.Н.Казанского, А.А.Кибрика, Б.Корякова. — М.: Academia, 2010.
48. Янсон Х.В., Янсон Э.Ф. Основы истории искусств. СПб., 2002

III. Internet saytlar:

1. <http://www.Kitay-art.ru/library/4/10.htm>
2. http://smallbay.ru/article/culture_holland.html
3. <http://www.artprojekt-Kitay.ru/library/arthistory4/10.htm>
4. <http://www.ziyonet.uz>
5. <http://nsportal.ru/shkola/izobrazitelnoe-iskusstvo/library/vneurochnaya-deyatelnost-zanyatiya-znakomstvo-s-osnovami-ts-1>